

**ISTRAŽIVANJE O OBIMU I TIPOVIMA DISKRIMINACIJE PRI
ZAPOŠLJAVANJU OSOBA SA INVALIDITETOM
U OPŠTINI HERCEG NOVI
2020 god.**

Projekat:

«STVARANJE USLOVA ZA POVEĆANJE ZAPOS LJIVOSTI LICA SA INVALIDITETOM
I NJIHOVO RAVNOPRAVNO UČEŠĆENA TRŽIŠTU RADA»

Nosioci Projekta:

NVO «Nova šansa u Novom» i
NVO «Ruke»

Istraživanje položaja OSI u Herceg Novom
Nova šansa u Novom (Tanja Kasumović)

Štampa:

NVO «Nova šansa u Novom» («Naša ID kartica»)

Tiraž: 150 komada

Projekat:

«STVARANJE USLOVA ZA POVEĆANJE ZAPOŠLJIVOSTI LICA SA INVALIDITETOM
I NJIHOVO RAVNOPRAVNO UČEŠĆENA TRŽIŠTU RADA»

Projekat je finansiran od strane Ministarstva za ljudska i manjinska prava Crne Gore

MINISTARSTVO ZA LJUDSKA
I MANJINSKA PRAVA

NVO

“Nova šansa u Novom”

www.ruke.me

Istraživanje o obimu i tipovima diskriminacije pri zapošljavanju osoba sa invaliditetom u Herceg Novom

Istraživanje je sprovedeno u okviru Projekta "«Stvaranje uslova za povećanje zapošljivosti lica sa invaliditetom i njihovo ravnopravno učešćena tržištu rada»", koji finansira Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore.

Ovo istraživanje je nezavisnog tipa, koje je sprovela Nevladina organizacija (u daljem tekstu NVO) "Nova šansa" iz Herceg Novog. Mišljenja, zaključci i stavovi izneseni u ovoj publikaciji su stavovi autora i nastali su nakon sprovedenog istraživanja. Dijelovi ove publikacije mogu se nepromijenjeni reprodukovati bez odobrenja autora, pod uslovom da se navede izvor u skladu sa zvaničnom procedurom navođenja.

Sadržaj:	
Uvod.....	3
Terminologija i pojmovno određenje diskriminacije, stigme i stava.....	5
Diskriminacija.....	5
Stigma.....	7
Stavovi.....	8
Osobe sa invaliditetom i zapošljavanje.....	9
Metodološki okvir istraživanja.....	11
Rezultati prve etape istraživanja.....	14
5.1. Sociodemografske karakteristike uzorka.....	14
5.2. Iskustva stanovnika Herceg Novog prema određenim tipovima invaliditeta.....	18
5.3. Problemi sa kojima se suočavaju OSI.....	24
5.4. Samoprocjena informisanosti o osobama sa invaliditetom.....	26
5.5. Procjena stepena ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom koje zakon garantuje svim građanima	27
5.6. Upoznatost sa zakonskim mjerama koje podstiču poslodavce da zapošljavaju OSI.....	30
Diskriminacija osoba sa invaliditetom.....	32
6.1. Kvantitativna analiza- druga etapa istraživanja.....	32
6.2. Diskriminacija osoba sa invaliditetom.....	35
6.3. Kvalitativna analiza.....	35
6.4. Kako pomoći osobama sa invaliditetom pri zapošljavanju.....	42
6.5. Socijalna distanca prema osobama sa invaliditetom.....	44
6.6. Bogardusova skala stava.....	44
Zaključna razmatranja.....	47
Literatura.....	50

1. Uvod

Promjene cjelokupne strukture jednog društva i načina njegovog funkcionisanja, počev od vlasničke, preko ekonomske i političke, predstavlja tranziciju u širem smislu te riječi. Dok je u pogledu globalnog cilja tranzicije - stvaranje tržišne privrede - primjetno generalno slaganje istraživača, dotle je razvijena živahna diskusija o tome kako da se najbolje postigne ovaj cilj.

Kao period prelaska sa jednog društveno-ekonomskog sistema u drugi, tranzicija podrazumijeva promjene u zakonodavnoj sferi i to kako u načinu stvaranja zakonodavnog okvira, tako i u poimanju različitih pravnih i političkih fenomena na kojima se temelji zakonodavni okvir. Koliko god se zemlje u tranziciji, ili one koje još uvijek prolaze ovaj proces, trude da dokažu sopstveni demokratski kapacitet reformisanjem zakonodavne osnove i njene usklađenosti sa međunarodnim pravom ljudskih prava, odnosno drugim relevantnim izvorima prava (regionalnog, uporednog), čini se da se na pojedinim primjerima još uvijek može uvidjeti nedostatak pravilnog shvatanja sadržine pravnih normi (Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, 2017. godine). U tom smislu Crna Gora je donijela niz zakonskih reformskih dokumenata kojima je cilj bio stvaranje anti-diskriminatornog okvira koji će konačno otkloniti sve nedoumice koje su bile prisutne u ranijim zakonima i aktima, a koji se tiču osoba sa invaliditetom, odnosno poboljšanja uslova njihovog života u društvu.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti iz 2007.godine je bio prvi u nizu pokušaja da se crnogorsko zakonodavstvo približi i donekle uskladi sa međunarodnim pravnim poretkom. Ipak, treba napomenuti da je donošenje prvog, u načelu sistemskog anti-diskriminacionog propisa sredinom 2010.godine, kojim je ustavna norma jasno izvršila hijerarhiju pravnih normi koje konstituišu unutrašnji pravni poredak, na način što je propisala primat potvrđenih i objavljenih međunarodnih ugovora i njihovu neposrednu primjenu kada neki odnos regulišu drugačije od nacionalnog zakonodavstva (član 9 Ustava Crne Gore). Pri takvom opredjeljenju nije bez značaja ni pravna priroda *Sporazuma o aocijaciji i stabilizaciji* koji predstavlja *sui generis* međunarodni sporazum kojim se država Crna Gora obavezala da harmonizuje/ujednači sopstveni pravni poredak sa pravom Evropske unije. Član 72. ovog Sporazuma garantuje da će Crna Gora nastojati da osigura postepeno usklađivanje svojih postojećih zakona i budućeg zakonodavstva s pravnim propisima EU. U prvom periodu usklađivanja zakona akcenat se stavlja na unutrašnje tržište, uključujući zakonodavstvo u oblasti finansija, pravosuđa, slobode i bezbjednosti, kao i na

druge oblasti trgovine. U kasnijoj fazi, Crna Gora će se fokusirati na ostale djelove zakonodavnih aktivnosti.

Pitanje jednakosti odnosno zakoni o anti-diskriminaciji, uključujući i invaliditet kao svojstvo pojedinca, nešto su kasnije došle na red, ali ne zato jer država Crna Gora nije željela da ih sprovede, već iz razloga što u procesu usvajanja zakona i približavanja okvirima međunarodnog prava postoji redosled prioriteta koji, po preporukama evropskih stručnjaka, treba ispratiti, kako bi se postavili temelji za nesmetano funkcionisanje države na zdravim novoformljenim zakonodavnim temeljima.

Iako je država Crna Gora imala najbolju namjeru da uskladi zakonodavne okvire sa međunarodnim pravom, te je u skladu sa tim donijela anti-diskriminacione propise koji garantuju jednakost svih pojedinaca, na osnovu podataka iz našeg istraživanja, moglo bi se reći da stanovništvo i dalje nije u dovoljnoj mjeri informisano o promjenama tih zakona, te iz tog razloga iste ne promjenjuje u praksi. Najveći, ali ne i najvidljiviji problem je svakako zapošljavanje osoba sa invaliditetom, gde je veoma prisutna diskriminatorna praksa poslodavaca, ali i cjelokupnog društva. Naše istraživanje je pokazalo da je to jedan od ključnih problema zbog kojeg se osobe sa posebnim potrebama/invaliditetom (u daljem tekstu OSI), ne posmatraju kao jednaki članovi društva. Istraživanje je takođe pokazalo da, pored toga što je usvojen zakonodavni okvir koji štiti OSI od diskriminatornih praksi na polju zapošljavanja, još uvek veliki broj ljudi sa tim odredbama nije upoznat, te se može zaključiti da je na tom polju neophodna sistemska promocija, kako bi se mišljenje opšte populacije po tom pitanju promijenilo, odnosno postavilo na nove i zdravije temelje. Generalno, osobe sa invaliditetom se suočavaju sa otežanim zapošljavanjem, neprepoznavanjem njihovih potencijala na samom tržištu rada, predrasudama poslodavaca o njihovim radnim sposobnostima, barijerama u procesu obrazovanja, limitiranom socijalnom participacijom, onemogućenim fizičkim pristupom velikom broju institucija, kao i sa određenim predrasudama kulturološke prirode. Stoga je cilj našeg istraživanja da se na osnovu reprezentativnog uzorka stanovnika Herceg Novog utvrde dominantni stavovi u odnosu na osobe sa invaliditetom kao i stepen izraženosti socijalne distastance.

2. Terminologija i pojmovno određenje diskriminacije, stigme i stava

2.1. Diskriminacija

Diskriminacija (*lat. discriminare* – odvajati, praviti razliku) je u početku označavala razlikovanje, međutim, vremenom je ovaj izraz izgubio na neutralnosti te je zadobio neopravdano značenje nedozvoljenog razlikovanja. Dakle, diskriminacija predstavlja nejednako postupanje prema pojedincu ili grupi ljudi na osnovu nekog njihovog svojstva, što kao posledicu ima nejednakost u šansama (isključenost, ograničavanje ili davanje prvenstva) i mogućnostima da ostvare, svoja ustavom i zakonom zagantovana prava koja se pozivaju na načelo jednakosti (Thornicroft et al., 2009). Diskriminacija može biti zasnovana na stvarnim (boja kože, jezik, pol, nacionalnost, etnička pripadnost, socijalni status, religijsko opredeljenje političko uverenje...) ili zamišljenim (zasnovanim na predrasudama i negativnim stereotipima) svojstvima nekog pojedinca ili grupe ljudi i može se ispoljiti u različitim oblastima društvenog života. Dakle, *biti diskriminisan* znači *biti isključen*. Za potrebe našeg istraživanja, više pažnje biće usmereno na diskriminaciju osoba sa posebnim potrebama pri zapošljavanju. Diskriminacija OSI najčešće nastaje kao posledica stigme. Da bi došlo do diskriminacije OSI potrebno je prethodno postojanje niza činilaca. Naime, potrebna je povezanost između pojedinca ili grupe ljudi sa jedne, sa predrasudama i negativnim stereotipima prema ovoj osobi, sa druge strane, na osnovu kojih se stvara etiketa tj. stigma. Zatim se kod OSI javlja osećaj nepoželjnosti i straha, koji kao posledicu ima *opaženu* stigmu društva, koja se reflektuje kroz prizmu socijalne distance. Vrlo jaka tj. izražena socijalna distanca može prerasti u diskriminaciju kao vid *doživljene* stigme (Van Brakel et al., 2006), ukoliko dođe do izazivanja tj. podržavanja isključenosti, podsticanja mržnje i netrpeljivosti prema OSI.

Direktiva Savjeta 2000/78/EZ o uspostavi opšteg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja daje definiciju neposredne i posredne diskriminacije:

- neposredna diskriminacija u vezi sa zapošljavanjem i obavljanjem zanimanja postoji ako se prema jednoj osobi postupa lošije nego prema drugoj osobi ili je došlo do takvog postupanja

ili je moglo doći do takvog postupanja u sličnim situacijama, zbog njenog svojstva vezanog za vjeru ili uvjerenje, invaliditet, dob ili seksualno opredjeljenje;

- posredna diskriminacija postoji kada kakva naizgled neutralna odredba, mjerilo ili postupanje dovede u neravnopravan položaj osobe određene vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili seksualnog opredjeljenja, u poređenju sa ostalim osobama, osim u sljedećim slučajevima:

- ako su ta odredba, mjerilo ili postupanje objektivno opravdani legitimnim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primjerena i nužna;

- ako je, u pogledu osoba s invaliditetom, poslodavac ili bilo koja osoba ili organizacija na koju se ova Direktiva primjenjuje, dužna u skladu s nacionalnim zakonodavstvom, preduzeti odgovarajuće mjere u skladu sa načelima iz člana 5., kako bi se uklonili nedostaci koje uzrokuju takva odredba, mjerilo ili postupanje.

Crnogorsko zakonodavstvo daje opširnu definiciju diskriminacije lica sa invaliditetom koja označava svako pravno ili faktičko, neposredno ili posredno, namjerno ili nenamjerno pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica sa invaliditetom u odnosu na druga lica, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na lice sa invaliditetom, zbog kojeg se licu sa invaliditetom otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u političkom, obrazovnom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, sportskom, građanskom i drugim oblastima javnog i privatnog života.

Najnovija verzija klasifikacije funkcionisanja, invaliditeta i zdravlja Svjetske zdravstvene organizacije iz 2001. godine (International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF) na funkcionisanje pojedinca i invalidnost gleda kao na rezultate uzajamnog djelovanja fizičkog ili mentalnog stanja osobe, te društvenog i fizičkog okruženja. Po ovome invalidnost nije obilježje osobe već interakcija sa nizom faktora koje stvara društveno okruženje. Ovakav zaključak izvodi se iz činjenice da su problemi s ljudskim funkcionisanjem kategorisani u tri međusobno povezana indikatora:

- oštećenja kao probleme u funkciji tijela ili promjene u strukturi tijela - na primjer, paraliza ili sljepilo;

- ograničenja aktivnosti koji predstavljaju poteškoće u izvršavanju aktivnosti - na primjer, hodanje ili hranjenje;
- ograničenja participacije kao problemi sa učešćem u bilo kojem području života – na primjer suočavajuće se sa diskriminacijom.

Prema ovom izvoru invalidnost se odnosi na poteškoće u bilo kojoj ili sve tri naznačene oblasti funkcionisanja (WHO, 2011).

2.2. Stigma

Stigma je „bilo koja karakteristika pojedinca ili grupe koja ga odvaja od većine populacije, što rezultira neprijateljskim ili sumnjičavim ponašanjem ljudi prema takvom pojedincu ili grupi“ (Giddens, 2001). Stigma uključuje „negativan socijalni proces etiketiranja, diskriminacije i isključivanja“ (Jovanović i sar. 2007: 79). U društvene nauke pojam *stigma* je uveo Gofman (Erving Goffman) u svojoj čuvenoj studiji koja nosi naslov *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*, iz 1963. godine. Gofman u ovoj studiji definiše stigmu kao „atribut koji veoma diskredituje osobu, čineći od potpune i obične osobe da se osjeća nepoželjnom i bezvrijednom“. Gofman je, razmatrajući ovaj pojam, naveo ključne odlike koje su kasnije poslužile kao polazišta za dalja istraživanja, te je grubo uzevši, podijelio pojam stigme na tri različita tipa:

- prvi tip je tjelesna stigma i naglašava fizičke deformitete tijela (*abominations of the body*),
- drugi tip je plemenska stigma i vezuje se za plemenske (kolektivne) identitete (*tribal identities*), kao što su rasa, klasa, vjera, pol, religija, boja kože, prenosi se sa koljena na koljeno i podjednako stigmatizuje sve članove porodice,
- treći tip je vezan za individualne identitete tj. za karaktere sa izvjesnim slabostima (*blemishes of character*), kao što su: slaba i rigidna volja, postojanje poroka, neprirodnih strasti... Ove osobine vezuju se za duševne bolesnike, tako da ćemo se u daljem radu uglavnom baviti ovim tipom stigme.

Overton i Medina (2008) su primijetili da se od navedena tri tipa najčešće praktikuje individualna stigma (dakle, treći tip stigme), te da se najviše stigmatizuju OSI (kao i duševni

bolesnici), tako da je stigma ovakvih poremećaja dobila epitet najveće (*ultimate stigma*), ili maksimalne stigmatizacije (Falk, 2001: 39). Pored ova tri tipa stigmatizacije, kasnije su pridodate i druge karakteristike, kako bi pojam bio što preciznije opisan, tako da danas postoje vidljive i nevidljive stigmatizacije, kontrolisane i nekontrolisane, stalne i privremene (Jones et al, 1984), javne i samostigmatizacije.

100.2. Stavovi

Stav je pojam koji potiče iz socijalne psihologije i nije uvek jednako definisan. Premda je ljudsko ponašanje veoma kompleksno, brojni teoretičari i istraživači su pokušavali da na što objektivniji način istraže društveno ponašanje, kako bi uspeali da ga objasne i eventualno predvide.

Najpotpunija definicija stava je ona koju je dao Njukomb (Newcomb, 1950): „Naučena predispozicija da se na konzistentan način, pozitivno ili negativno, reaguje na dati objekat“. Ova definicija ukazuje na sledeće bitne karakteristike stava:

- ukazuje da je stav naučen kroz proces socijalnog učenja,
- ističe evaluativnu prirodu stava (pozitivno ili negativno reagovanje prema nekom objektu),
- ukazuje da stavovi i ponašanje slede princip konzistentnosti i
- ukazuje da stav predisponira ljude za određeno ponašanje.

Obično se stav shvata kao sistem koji je sastavljen od tri komponente: saznavne ili kognitivne (koja se sastoji od informacija i znanja koje poseduje pojedinac o nekoj pojavi, predmetu ili situaciji), osećajne (koja se odnosi na emocionalna i afektivna reagovanja na objekat) i delatno-tendencijske (bihevioralna, konativna ili akciona) komponente koja “uključuje sve biheviorističke pripravnosti udružene sa stavom” tj. ako je neko pozitivno naklonjen nekom objektu, biće raspoložen da ga podrži, nagradi ili da mu pomogne i obrnuto (Kecmanović, 1975: 274). Stavovi su dakle, hipotetički konstrukti koje ne možemo direktno meriti. Većina istraživanja koja ispituju stavove, najčešće se koriste već konstruisanim skalama za merenje stavova kao što su Terstonova (1928), Likertova (1932) ili Bogardusova (1925) skala, kojima se uglavnom zamera to što zanemaruju bihevioralnu komponentu stava. Za potrebe našeg istraživanja koristili smo, između ostalih tehnika prikupljanja podataka, skalu stava Likertovog tipa.

3. Osobe sa invaliditetom i zapošljavanje

"Brojna istraživanja javnog mnjenja kao i studije praktične politike ukazuju na sve veći rast diskriminacije prema osobama sa invaliditetom" (CEDEM, 2017:35). Najmanifesniji oblici diskriminacije se dešavaju upravo u onim sferama života koje su od vitalnog značaja za opstanak i kvalitet života pojedinca. Prevažodno se to odnosi polje tržišta rada i zapošljavanja.

Različiti autori navode različite definicije samog pojma nezaposlenosti, ali prvenstveno, ona nam govori da je neko „bez posla“, „bez plaćenog posla“ ili „bez posla u okviru priznate profesije“. Aktivno stanovništvo (radnu snagu) jedne zemlje čine sva zaposlena i nezaposlena lica od 15 do 64 godine zivota. Taj pojam se odnosi na stanovništvo sa prebivalištem u zemlji ali ne i na i radnike koji su zaposleni na teritoriji ali na njoj ne žive. Stopa nezaposlenosti predstavlja procenat nezaposlenih u ukupnom broju aktivnih stanovnika. Nezaposleno stanovništvo čine lica koja su raspoloživa za rad ili traže zaposlenje, bez obzira na to da li primaju dohodak ili ne.

Postoje različite tvrdnje efekata nezaposlenosti na društvo. Smatra se da su svi ti efekti za društvo, a prvenstveno za pojedinca, negativni. Adrian Sinfield tvrdi da uticaj nezaposlenosti devalvira ili urušava standard, odnosno sam kvalitet života u društvu. U skladu sa gore navedenim posledice tj.efekte nezaposlenosti možemo grupisati na sledeći način:

1. Finansijske posledice nezaposlenosti – Svakako da je najznačajnija i najvidljivija posledica gubitka posla gubitak prihoda. Nezaposlenost prvenstveno utiče na pojedinca i članove njegove porodice jer im ugrožava egzistenciju, narušava normalan život i smanjuje razvojne mogućnosti. Sa druge strane visok nivo nezaposlenosti može da ugrozi snagu jedne društvene zajednice, životni standard ljudi i društvene veze unutar te zajednice;

2. Socijalni i ekonomski problem - visoka nezaposlenost je generator socijalnog nezadovoljstva. Što je stopa nezaposlenosti viša, to je veća verovatnoća socijalnih nemira i protesta, porasta svih oblika nasilja, kao i kriminalizacije društva, zatim suicida, intenzifikacije emigracionih talasa itd;

3. Emocionalne i psihološke posledice nezaposlenosti – nezaposlenost je jedan od uzroka stresa, anksioznosti, depresije, nervoze, sniženog samopouzdanja i osećanja beznađa;

4. Uticaj nezaposlenosti na zdravlje– osobe koje su dugo nezaposlenene, koje su konstantno pod stresom mogu ozbiljno narušiti svoje zdravlje.

5. Mladi i posledice nezaposlenosti - iako većina istraživanja pokazuju da su negativne psihološke posledice i promjene usled nezaposlenosti prisutnije kod onih koji pripadaju kategoriji srednje dobi, nego kod ljudi koji pripadaju kategoriji mladih, njihov uticaj ne ogroman i na ovu grupu ljudi. Mladi koji nisu zaposleni ostaju da žive sa roditeljima, kasnije zasnivaju porodice i teže se odlučuju za rađanje dece

6. Rod i posledice nezaposlenosti - ranije su žene bile diskriminisane prilikom zapošljavanja međutim u današnje vreme sve je više zaposlenih žena. Tradicionalna shvatanja da su žene domaćice i majke sve se više odbacuju, a ženama sve češće pripadaju visoke poslovne funkcije.

Visoka nezaposlenost radne snage u Crnoj Gori uslovljena je njenim niskim stepenom ekonomskog razvoja i procesima ekonomskih reformi koje ona sprovodi zadnjih godina. Kao takva čini da radna snaga bude nedovoljno iskorišćen potencijal i izaziva brojne socijalne probleme u društvu. Takva nezaposlenost neodrživa je iz ekonomskih i socijalnih razloga kao i zbog evrointegracijskih procesa u koje je Srbija ušla. Ma koliko ovaj problem pokušavao da se ignoriše, a pažnja preusmeri na surogat teme, visoka nezaposlenost ukazuje na duboki poremećaj u društvu i ostaje pretnja društvu. Povećane zaposlenosti treba da bude u samom vrhu razvojnih prioriteta Crne Gore. Jedan od načina da se problem nezaposlenosti u Crnoj Gori riješi jeste podsticanje razvoja preduzetništva, jer je pokretanje porodičnih, malih i srednjih preduzeća postao trend u cijeloj Evropi. Međutim da bi se do toga došlo potrebno je prethodno stvoriti odgovarajući privredni ambijent sa kombinacijom raznih ekonomskih i socijalnih politika i zakonsku regulativu uskladiti sa međunarodnim standardima i time dati podsticaj stranim investitorima. Komparativna vrijednost koju Crna Gora već posjeduje i kojom se mogu privući domaći i strani investitori je relativno niska cena radne snage i ona predstavlja šansu za budućnost.

Primjeri dobre prakse iz EU i regiona bi trebalo da budu podstrek svim organizacijama, organizacijama za mlade i svim ostalim akterima koji se bore protiv nezaposlenosti da više zagovaraju i utiču na Vladu Crne Gore da odvoji više sredstava, kreira širok set mjera i konačno napravi jasne iskorake u rješavanju ovog problema i pitanje zapošljavanja proglasi svojim prvim prioritetom.

4. Metodološki okvir istraživanja

Istraživanje stavova javnosti Herceg Novog o stepenu diskriminacije osoba sa invaliditetom i socijalna distanca prema osobama sa invaliditetom realizovano je tokom maja i juna mjeseca 2020. godine na reprezentativnom uzorku od 180 punoljetnih stanovnika Herceg Novog.

Pored ispitivanja stavova javnosti i mjerenja socijalne distance koju opšta javnost ima u odnosu na osobe sa različitim tipovima invaliditeta (fizički, senzorni i intelektualne smetnje), kvalitativnim dijelom istraživanja obuhvaćene su i same osobe sa određenim stepenom invaliditeta (bustovani uzorak N=30) čiji su stavovi, percepcije i ocjene u vezi sa stepenom diskriminacije na radu predstavljeni kao integralni dio ovog izveštaja. Radi se naime, o 30 dubinskih intervjua koji čine kvalitativni, i 150 anketa koji čine kvantitativni dio istraživanja. Ovim istraživanjem željeli smo da sprovedemo jedno sveobuhvatno istraživanje, kojim će, sa jedne strane, biti uključena opšta populacija jednog grada na reprezentativnom uzorku, dok je sa druge strane istraživanje uključilo i OSI, kako bismo mogli uvidjeti probleme sa kojima se ove osobe suočavaju u praksi.

Tabela 1: Pregled metodologije korišćene u istraživanju

TIP	KRATAK OPIS
Kvantiitativno istraživanje sa opštom populacijom Herceg Novog	Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku od 150 punoljetnih građana Herceg Novog
Kvalitativno istraživanje sa osobama sa invaliditetom (Dubinski intervju)	Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 30 osoba sa invaliditetom (16 nezaposlenih, 14 zaposlenih)
UKUPNO:	N=180

Anketa (face to face), licem-u-lice je zasigurno jedan od najpopularnijih i najstarijih metoda prikupljanja podataka. Za ovu vrstu istraživanja je neophodno fizičko prisustvo anketara koji

postavlja pitanja u domaćinstvu ispitanika. Prisustvo anketara dovodi do lakšeg uspostavljanja povjerenja između njega i ispitanika. Ovaj metod prikupljanja podataka se često koristi upravo onda kada se želi minimizirati broj nejasnih odgovora (ne znam, isam siguran) i maksimizirati kvalitet prikupljenih podataka.

Veličina realizovanog uzorka obezbijedila je dobijanje pouzdanih ocjena mjerenih indikatora kako za mušku tako i za žensku subpopulaciju. Pored toga, realizovana veličina i struktura uzorka omogućila je dobijanje pouzdanih rezultata i na nivou opštine i tipa naselja.

Sprovođenjem kvantitativnog istraživanja obezbijeđeno je tačno mjerenje i kvantifikovanje relevantnih indikatora za različite ciljne grupe ili segmente populacije. Pored toga, ovakvo kvantitativno istraživanje realizovano na slučajnom reprezentativnom uzorku, a u skladu sa određenim procedurama za planiranje i realizovanje uzorka, omogućilo je i generalizaciju dobijenih rezultata za opštinu Herceg Novi, na kojoj je istraživanje sprovedeno.

Kada je riječ o tehničkim detaljima sprovođenja ovog tipa istraživanja, potrebno je naglasiti da je uzorak po svojim tehničkim karakteristikama i principima uzorkovanja dvoetajni, stratifikovani i slučajni uzorak. Slučajnost uzorka je garantovana metodom tablice slučajnih brojeva.

Ispitanici su se birali tako što je anketar u najvećoj ulici jednog dela grada (naselja) ući u svaku desetu kuću (ukoliko su u pitanju stambene zgrade, svaki deseti stan) i birati onog ukućanina kome je od trenutka anketiranja najbliži rođendan. Ukoliko taj ispitanik nije u tom trenutku u kući, anketar će pokušati da zakaže sastanak u vreme kada je ispitanik obično kod kuće, kako bi obavio anketu. Ako to nije bilo moguće uraditi ili je ispitanik odbio da bude anketiran, tada se anketiranje vršilo u prvoj sledećoj kući/stanu po istom principu. Kada se završilo ispitivanje u toj ulici (dakle kada se dođe do kraja ulice) anketar odlazi u prvu ulicu lijevo (ako je u prethodnoj ulici išao njenom lijevom stranom) i ispituje ispitanike po istom principu (svaki deseti stan/kuća). Činjenica je da se domaćinstva razlikuju prema broju članova, što uveliko utiče na verovatnoću uzorka (verovatnoća da članovi domaćinstva budu izabrani za anketiranje u dvočlanom domaćinstvu je 50%, dok taj procenat u četvoročlanom domaćinstvu iznosi 25%), tako da je radi preciznosti u proceni statističkih podataka kod ovakvih uzoraka bilo potrebno sprovesti metodu ponderisanja.

Premda je većina pitanja iz upitnika zatvorenog tipa, prilikom statističke analize i obrade podataka, dobili su se odgovori koji su klasifikovani u određen broj relativno opštih kategorija.

Dobijene kategorije su “ukrštene” sa određenim socijalnim obilježjima ispitanika tj. obrazovanjem, zanimanjem, polom i starošću ispitanika, nakon čega su se dobile tabele kontigencije.

Grafikon br. 1: Karakteristike uzorka kvantitativnog istraživanja na opštoj populaciji Herceg Novog

Uzorački univerzum	Punoljetna populacija Herceg Novog
Metod prikupljanja podataka	Istraživanje "licem- u-lice" u domaćinstvu ispitanika
Statistička dokumentacija korišćena za dizajn uzorka	Popis 2011. godine
Uzorački okvir	Teritorije biračkih mjesta (približne veličine popisnih jedinca) u okviru stratuma definisanih prema regionu i tipu naselja (urban i rural) Obrazloženje: Teritorije biračkih mjesta obezbjeđuju najpouzdaniji odabir uzorka zbog činjenice da su podaci za ove jedinice najkompletniji i najvažniji kojima se trenutno raspolaže.
Tip uzorka	Dvoetačni slučajni reprezentativni uzorak u kvantitativnom, stratifikovani uzorak u kvalitativnom istraživanju
Stratifikacija, cilj i metod	Prvi nivo stratifikacije: opština Drugi nivo stratifikacije: urbana i ruralna naselja Cilj: Steći uvid u procese diskriminatorne prakse na teritoriji grada Herceg Novog prema OSI na polju zapošljavanja, optimizacija uzoračkog plana i smanjenje uzoračke greške Alokacija uzorka po stratumima je proporcionalna veličini stratuma (broj osoba uzrasta od 18+). Metod: Kvantitativna analiza dobijena na osnovu anketnog istraživanja, sprovedenog na slučajnom reprezentativnom uzorku
Definicija urban/rural	Podjela naselja na urbana i ruralna se zasniva na administrativnim odlukama. Pored poljoprivrednih područja (koja su sva okarakterisana kao ruralna), administrativna podjela naselja na urbana i ruralna se zasniva na nekoliko kombinovanih kriterijuma: broj stanovnika u naselju, infrastruktura, prisustvo/broj škola (osnovnih, srednjih, fakulteta), prisustvo/broj zdravstvenih ustanova i dr. Tako, administrativna podjela naselja na urbana i ruralna nije u

	potpunosti proizvoljna, ali nije ni zasnovana na kriterijumima koji omogućavaju jasnu definiciju urbanih i ruralnih sredina.
--	--

5. Rezultati prve etape istraživanja

100.2. Sociodemografske karakteristike uzorka

Istraživanje za potrebe ovog izvještaja realizovano je u maju i junu 2020. godine na reprezentativnom uzorku od 30 osobe sa invaliditetom (OSI), kao i 150 osoba opšte populacije Herceg Novog. Dobijeni podaci mogu se primijeniti na uzorak od 150 osoba (kvantitativnog tipa) i uzorak N=30 (18 ispitanika muškog i 12 ženskog pola), kvalitativnog tipa. Osnovne sociodemografske karakteristike ispitanika koje su uzete u obzir prilikom istraživanja su: pol, starost, tip i mjesto obrazovanja ispitanika.

Tabela br. 2: Pol ispitanika

		pol			Cumulative
		Frequency	Percent	Valid Percent	Percent
Valid	Muski	32	21.3	21.3	21.3
	Zenski	118	78.7	78.7	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Kao što se može vidjeti iz Tabele br. 2, veći je postotak žena u uzorku (118 naspram 32). Razlog zašto u uzorku postoji više žena od muškaraca leži u činjenici što su muškarci bili poprilično nepovjerljivi kada su anketari zamolili za učešće u istraživanju, te nisu željeli da učestvuju u istom iako su anketari objasnili koja je tematika u pitanju. Ovo uopšte ne iznenađuje, ako se ima u vidu činjenica da je društvo Crne Gore stoji na poprilično nestabilnim temeljima, s obzirom na burna politička dešavanja koja našu zemlju pogađaju mjesecima unazad.

Tabela br. 3: Godine ispitanika

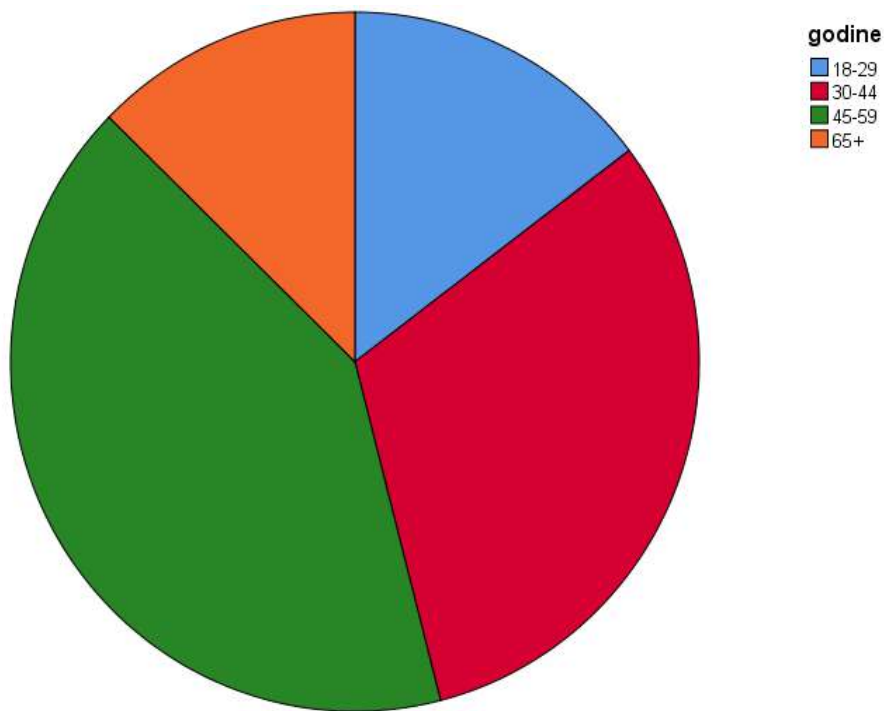

Tabela br. 4: Obrazovanje ispitanika

		obrazovanje			Cumulative
		Frequency	Percent	Valid Percent	Percent
Valid	osnovno i niže	2	1.3	1.3	1.3
	srednje i stručno	84	56.0	56.0	57.3
	više i visoko	64	42.7	42.7	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Iz Tabele br. 4, može se vidjeti da da je najveći broj ispitanika iz uzorka sa srednjim i stručnim obrazovanjem (56%), nešto manji postotak je onih sa višim i visokim obrazovanjem (42,7%), dok je najmanje ispitanika iz uzorka poseduje diplomu osnovne škole i nepotpune osnovne škole (njih samo 1,3%).

Ako bismo poredili obrazovanje ispitanika iz jednog (kvantitativnog) i drugog (kvalitativno) istraživanja, primijet ćemo da se u prvom tipu istraživanja nešto učestalije javljaju osobe sa završenom osnovnom školom, kao i da sa višim i visokim obrazovanjem prednjače ispitanici "zdrave" populacije.

STAROST ISPITANIKA	1.KVALITATIVNO	2.KVANTITATIVNO
Osnovno i niže	7	2
Srednje i stručno	18	84
Više i visoko	5	64
TOTAL	30	150

Svi ispitanici imaju završenu najmanje osnovnu školu, dok se ni jedan nije izjasnio da ima završenu četvorogodišnju osnovnu školu.

Tabela br. 5: Mjesto življenja ispitanika

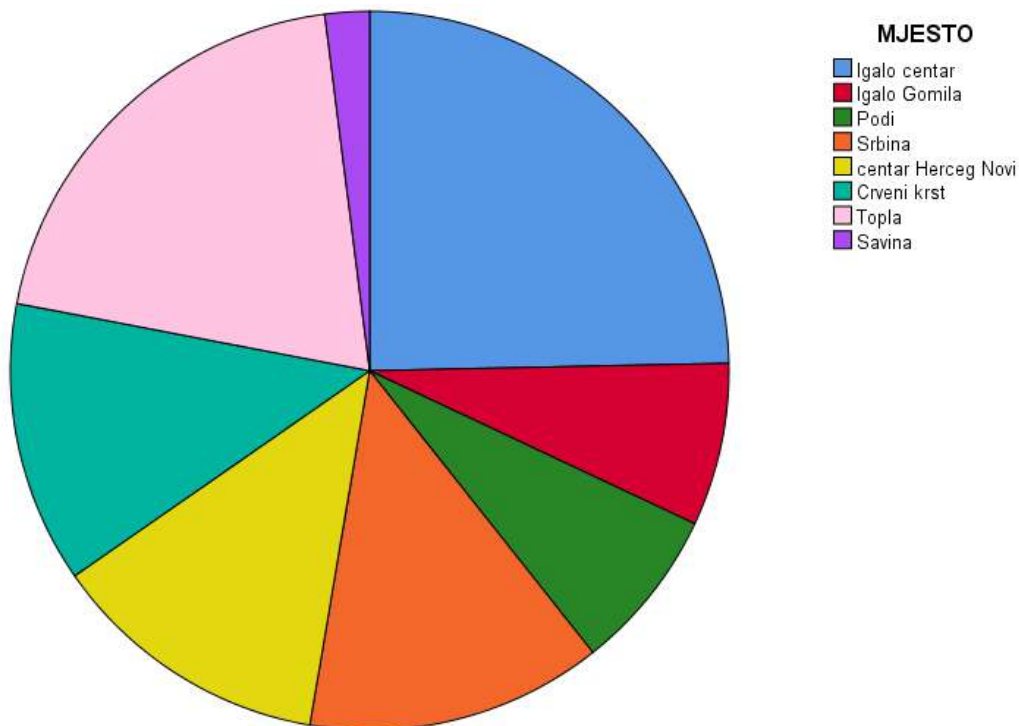
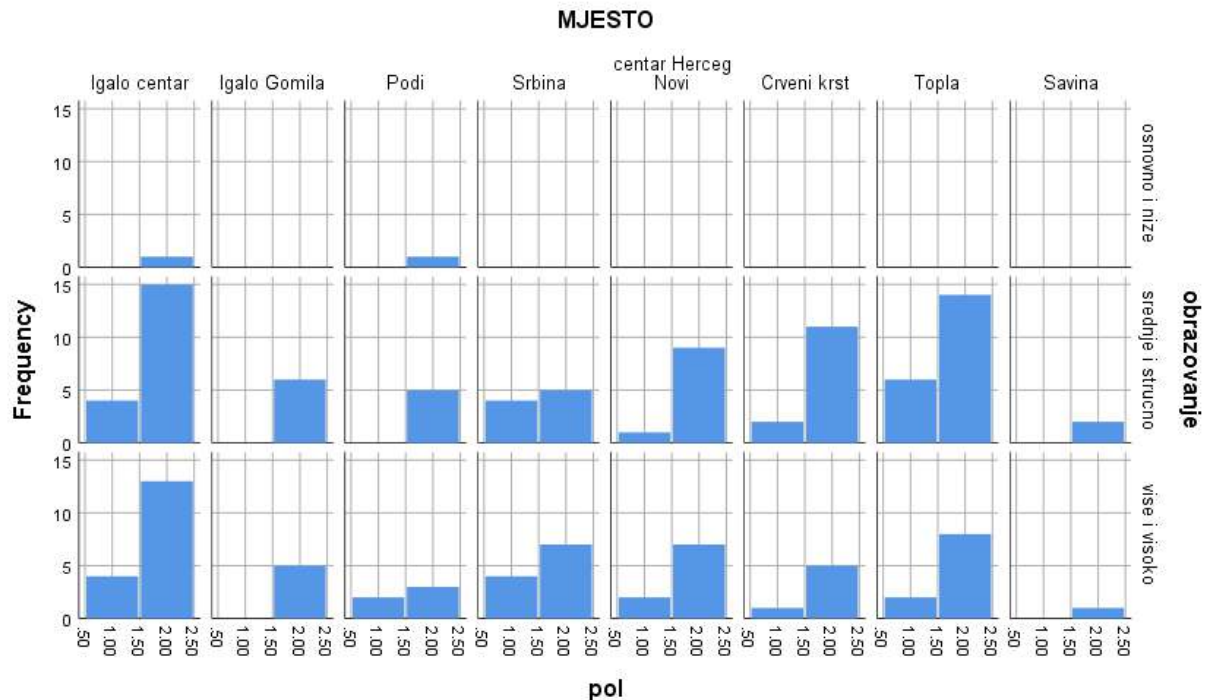

Tabela br. 5.1.: Mjesto življenja ispitanika

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Igalo centar	37	24.7	24.7	24.7
	Igalo Gomila	11	7.3	7.3	32.0
	Podi	11	7.3	7.3	39.3
	Srbina	20	13.3	13.3	52.7
	centar Herceg Novi	19	12.7	12.7	65.3
	Crveni krst	19	12.7	12.7	78.0
	Topla	30	20.0	20.0	98.0
	Savina	3	2.0	2.0	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Iz Tabele br. 5 i 5.1, može se uočiti dispozicija ispitanika prema mjestu življenja. Sva naselja sa područja Herceg Novog su uzeta u obzir, kako bi se mogla utvrditi komparacija po pitanju diskriminacije OSI i mjesta življenja. Naime, neka istraživanja su pokazala da postoji velika razlika u stavovima u zavisnosti od toga da li ispitanici žive u užem gradskom jezgru ili na obodima grada. Obično, ali ne i nužno, stanovništvo koje živi na periferiji gradova izražavao je veći stepen socijalne distance prema OSI. Sem toga, stanovništvo periferije je obično nižeg obrazovnog profila od stanovnika iz gradskog jezgra. U našem istraživanju, kao što se može vidjeti iz Tabele br. 6, dispozicija obrazovnih profila ukrštena se mjestom življenja ne prikazuje nikakvu drastičnu razliku, pa se može zaključiti da na teritoriji Herceg Novog obrazovni profil ispitanika ne utiče bitno na mjesto življenja, što ne znači da se isto može reći o stavovima i socijalnoj distanci (o tome u naknadnim poglavljima).

Tabela br 6. Tabela korelacije na osnovu mjesta življenja i obrazovnog profila ispitanika

Sada kada je pružen uvid u osnovne sociodemografske karakteristike istraživanja, orijentisaćemo se na ostale varijable iz upitnika koja bliže objašnjavaju i otkrivaju ciljeve našeg istraživanja.

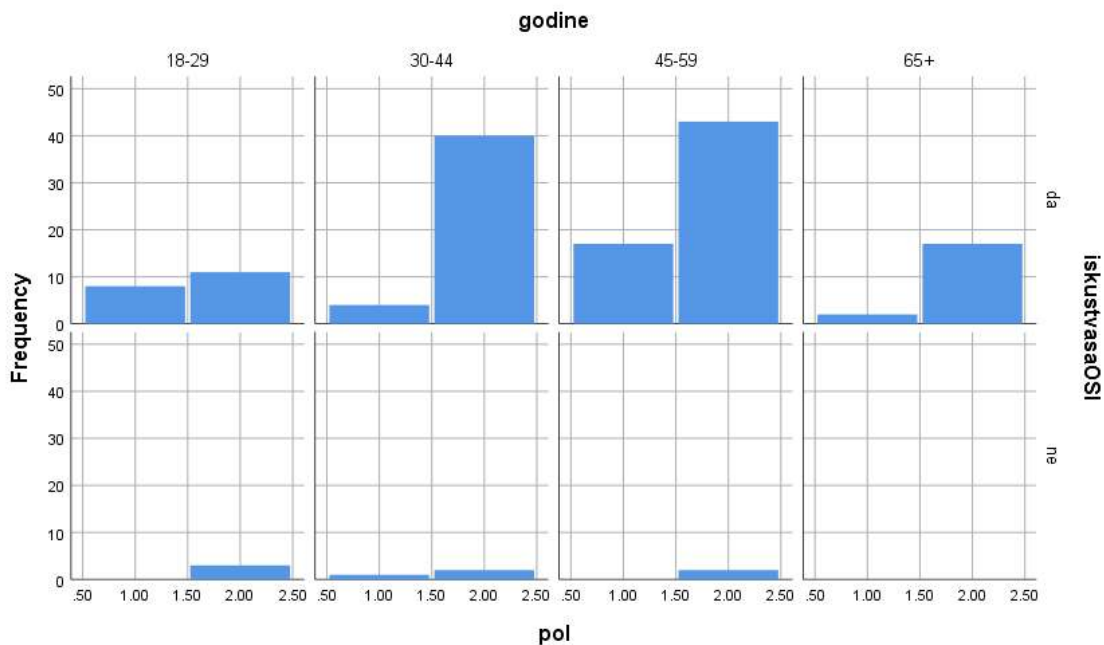
5.2. Iskustva stanovnika Herceg Novog prema određenim tipovima invaliditeta

Prvi segment analize prikupljenih podataka o stavovima različitih javnosti u odnosu na osobe sa invaliditetom, bavi se personalnim iskustvom opšte javnosti u vezi sa osobama sa invaliditetom i njenom informisanošću o problemima sa kojima se ovaj deo novske populacije susreće u svom svakodnevnom životu.

Prikupljeni istraživački podaci ukazuju na činjenicu da nešto malo više od polovine ukupne punoljetne opšte populacije Herceg Novog evidentno ima lična iskustva (neku vrstu kontakta) sa

osobama sa invaliditetom. Ono što je nekako zdravorazumski i očekivano, takvih iskustava u znatno manjem procentu, u odnosu na prosjek, ima najmlađa generacija javnosti iz uzorka (uzrasta od 18 do 29 godina), a u nešto manjem (ali i dalje statistički značajnom) starija generacija. Sve u svemu, može se sasvim pouzdano zaključiti da skoro svaki punoljetni stanovnik Herceg Novog ima u svom neposrednom socijalnom okruženju osobu sa nekom vrstom invaliditeta.

Tabela br. 7: Da li vi lično poznajete ili ste imali neka iskustva sa osobom/osobama sa invaliditetom (pod osobama sa invaliditetom podrazumijevamo osobe sa fizičkim invaliditetom, osobe sa oštećenjem vida, osobe sa oštećenjem sluha i osobe sa intelektualnim smetnjama – npr. mentalnom zaostalošću)? Baza: Ukupna ciljna populacija

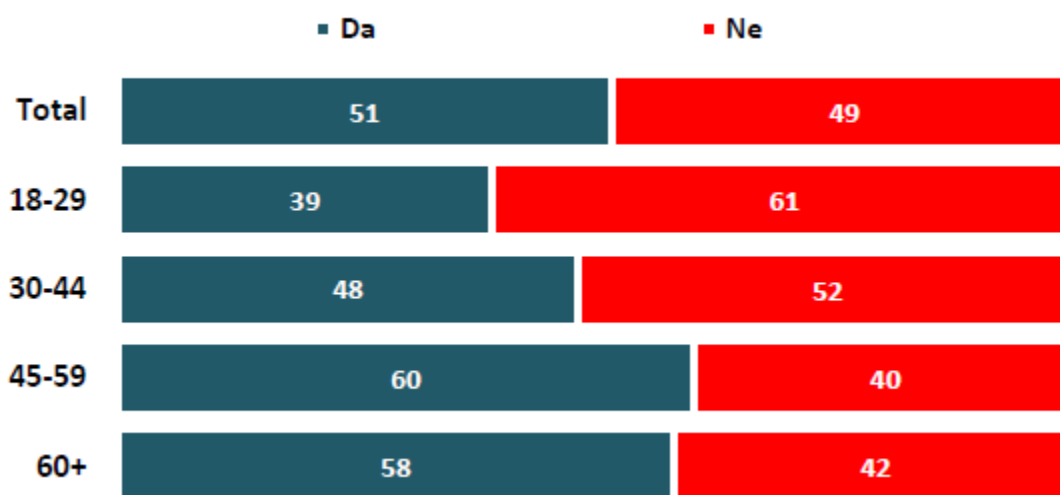

Iz podataka se može primjetiti da je 84,7% ispitanika iz uzorka imalo iskustva lične prirode sa OSI, dok ih samo 5,3% nije imalo.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	da	142	94.7	94.7	94.7
	ne	8	5.3	5.3	100.0
Total		150	100.0	100.0	

Do sličnih nalaza došlo je i istraživanje iz 2017. godine sprovedeno od strane Ipsos Strategic Marketing-a i Ministarstva za ljudska i manjinska prava Crne Gore, na uzorku opšte crnogorske populacije. Rezultate ovog istraživanja predstavljamo u sledećoj tabeli:

Tabela br. 8: Da li vi lično poznajete ili ste imali neka iskustva sa osobom/osobama sa invaliditetom

Kao zaključak ovog prvog dela istraživanja se nameće činjenica da čak i unutar različitih starosnih kategorija, populacija u cjelini ima mogućnost da stekne značajan uvid u svakodnevni život OSI i probleme sa kojima se suočavaju.

Kada se kao rakurs analize uzme u obzir tip invaliditeta osoba sa kojima opšta javnost ima određenu vrstu kontakta, podaci nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da je najčešće personalno iskustvo u vezi sa osobama sa invaliditetom vezano za osoba sa fizičkim invaliditetom (46,6%), a zatim slede iskustva sa osobama koje imaju različite vrste senzornog invaliditeta (oštećenje sluha: 24,7%), potom intelektualne smetnje 20,7%. Najmanji procenat iskustava opšta populacija u Crnoj Gori ima sa osobama koje imaju oštećenje vida.

Tabela br. 8: Koji od navedenih tipova invaliditeta ima osoba/e koju/e poznajete ili sa kojom ste imali lična iskustva?

		tipovi			Cumulative
		Frequency	Percent	Valid Percent	Percent
Valid	fizički	70	46.7	46.7	46.7
	oštećenje vida	12	8.0	8.0	54.7
	oštećenje sluha	37	24.7	24.7	79.3
	intelektualne smetnje	31	20.7	20.7	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Ovdje se primećuje izvesno poklapanje sa prethodnim istraživanjem iz 2017. godine, sačinjenom na nacionalnom reprezentativnom uzorku stanovnika Crne Gore. Naime, tip invaliditeta koji je najmanje zastupljen, a sa kojim je pojedinac iz našeg istraživanja imao neko lično iskustvo je prema tom istraživanju vezan za određene vrste intelektualnih smetnji (22,0%). U našoj studiji broj pojedinaca koji je imao lična iskustva sa osobama koje imaju neku vrstu intelektualnih smetnji je veoma sličan (20,7%).

Sa druge strane, u istraživanju iz 2017. godine, procentualni prikaz ličnih iskustava koji se tiču kontakata sa osobom koja ima oštećenje vida iznosi 34, 0%, dok je u našoj studiji znatno manji (samo 12,0%). Drugim riječima, opšta populacija Crne Gore se mnogo više susreće sa osobama koje imaju oštećenje vida, nego što to imaju priliku da iskuse stanovnici Herceg Novog.

Ovakva distribucija odgovora koji se tiču iskustava opšte javnosti sa osobama sa invaliditetom je, može se sasvim slobodno reći i sasvim očekivana sa obzirom na zvanične statističke podatke koji u kazuju da je po poslednjem popisu stanovništva 2011. godine najveći broj osoba sa invaliditetom zabeležen upravo u kategoriji fizičkog invaliditeta.

Ispitanici koji imaju neki tip invaliditeta, a koji su dio uzorka naše studije uglavnom najviše pate od fizičkih smetnji (9 ispitanika), intelektualnih (9, od toga dva sa dijagnozom teškog duševnog poremećaja - shizofrenija), 5 ispitanika ima probleme sa vidom, 5 sa sluhom, dok tri ispitanika imaju problema sa nekoliko smetnji istovremeno: vid i sluh, fizički deformitet i vid, fizički deformitet i vid udružene sa intelektualnim smetnjama (sa dijagnozom Daunovog sindroma).

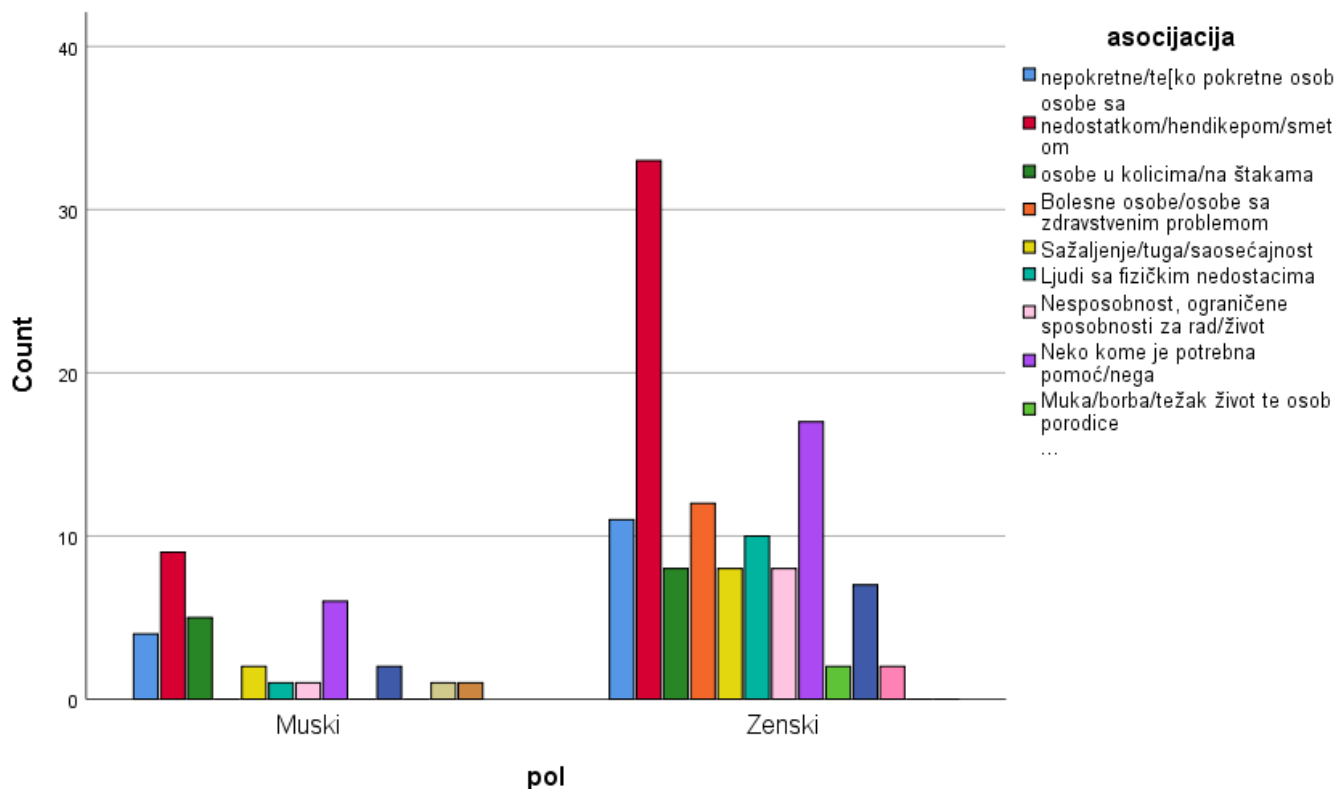
Sledeće pitanje iz našeg upitnika je vrlo zanimljivo jer se posmatra kao direktan pokazatelj percepcije stanovnika Crne Gore prema OSI. Ovo je polazna tačka našeg istraživanja i ujedno prva hipoteza nastala na osnovu uvida u dosadašnja istraživanja:

H1: Asocijacije na reč "invalid" uglavnom polaze od stava da je to osoba koja je bolesna i kojoj je neophodna nega i pomoć.

Prva pomisao na reč "OSI" je zapravo asocijacija na te osobe uzimajući u obzir kako materijalni tako i moralni kontekst. Stoga je to prava slika i prilika OSI iz perspektive "zdravog čoveka", a ujedno je i veoma bitan pokazatelj za prisustvo potencijalnih predrasuda.

Spontane asocijacije na osobe sa invaliditetom

Tabela br. 9: Kada čujete riječ invalid, šta je to što vam prvo padne na pamet?

Iz navedene Tabele može se primetiti da se emocionalno obojene asocijacije (sažaljenje, empatija, tuga) prvenstveno javljaju među ženama. Prva asocijacija na reč "OSI", prema podacima iz naše studije, vezana je za neki nedostatak, hendikep ili smetnju (28,0%). Dok ona prednjači prema mišljenjima žena, može se primetiti da je takođe na prvom mestu kada su u pitanju stavovi muškaraca iz našeg uzorka. Ovakva dijagramska disproporcija u pogledu

percepcije OSI kod "zdravih" punoljetnih osoba na teritoriji Herceg Novog, jasna je, ako se uzme u obzir procentualni udio muškaraca iz uzoračke populacije našeg istraživanja. Nešto jasniji prikaz asocijacija na reč "OSI" može se videti na Tabeli br. 10:

Tabela br. 10: Kada čujete riječ "invalid", šta je to što vam prvo padne na pamet?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nepokretne/te[ko pokretne osobe	15	10.0	10.0	10.0
	osobe sa nedostatkom/hendikepom/smetnjom	42	28.0	28.0	38.0
	osobe u kolicima/na štakama	13	8.7	8.7	46.7
	Bolesne osobe/osobe sa zdravstvenim problemom	12	8.0	8.0	54.7
	Sažaljenje/tuga/saosećajnost	10	6.7	6.7	61.3
	Ljudi sa fizičkim nedostacima	11	7.3	7.3	68.7
	Nesposobnost, ograničene sposobnosti za rad/život	9	6.0	6.0	74.7
	Neko kome je potrebna pomoć/nega	23	15.3	15.3	90.0
	Muka/borba/težak život te osobe, porodice	2	1.3	1.3	91.3
	Osoba sa smetnjama u razvoju	9	6.0	6.0	97.3
	Strah/želja da se nikome to ne desi/nešto najteže	2	1.3	1.3	98.7
	Predrasude/nepravda/ugroženost	1	.7	.7	99.3
	Oštećenje sluha/vida/govora	1	.7	.7	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Ovim ujedno i potvrđujemo istinitost postavljene hipoteze.

5.3. Problemi sa kojima se suočavaju OSI

Usklađivanje crnogorskog zakonodavnog okvira sa procedurama i normama međunarodnog prava je, kao što je rečeno na početku, veoma zahtjevan i dugotrajan proces. Podaci brojnih studija pokazali su da interiorizacija zakonodavnog okvira u tzv. kolektivnu svest stanovnika jedne zemlje iziskuje još duži vremenski proces. U društvenim praksama ovaj proces je, moglo bi se reći i najvidljiviji. Iako su već doneseni zakoni i strategije za borbu protiv diskriminacije prema sa invaliditetom koji u velikoj mjeri doprinose informisanju sa jedne i regulišu, sa druge strane, ne bi se moglo tvrditi da su same odredbe zakona i predlozi strategija sprovedeni u potpunosti i u praksi. Najveći problem kod građana Herceg Novog iz naše studije pokazuje, što ujedno predstavlja u izvesnoj meri iznenađenje, je da stanovnici ovog grada i nisu baš dovoljno informisani o potrebama i problemima osoba sa invaliditetom, ako se u obzir uzme činjenica da gotovo svi ispitanici imaju neposredan kontakt ili neku vrstu odnosa sa osobama sa invaliditetom.

Dominantno se korišćenje javnih površina i javnog prevoza percipira kao oblast u kojima osobe sa invaliditetom najteže ostvaruju svoja prava (43,3%). Zajedno sa problemima pri zapošljavanju (31,3%), upravo javna sfera, prema mišljenju građana Herceg Novog, predstavlja trenutno najveći problem za osobe sa invaliditetom. Detaljniji prikaz problema može se videti na Tabeli br. 11.

Tabela br 11: Generalno gledano, kada su u pitanju OSI u kojoj od sledećih oblasti vidite najviše problema u ostvarivanju prava koje zakon garantuje svim građanima?

		problemi			Cumulative
		Frequency	Percent	Valid Percent	Percent
Valid	Korišćenje javnih površina, javnog prevoza	62	41.3	41.3	41.3
	Socijalna zaštita	15	10.0	10.0	51.3
	Napredovanje u poslu	47	31.3	31.3	82.7
	Zdravstvene usluge	10	6.7	6.7	89.3
	Školovanje	13	8.7	8.7	98.0
	Učešće u sportskim i rekreativnim aktivnostima	2	1.3	1.3	99.3

Pristupačnost kulturnih dobara	1	.7	.7	100.0
Total	150	100.0	100.0	

Ispitanici u delu kvalitativnog istraživanja koji imaju neki oblik invaliditeta u većini slučajeva ističu nekoliko oblasti u kojima su u praksi uskraćeni u ostvarivanju prava koje zakon garantuje svim građanima i to najviše korišćenje javnih površina i prevoza, socijalna zaštita i zapošljavanje:

- Nema trotoara, neravnomjerna površina na nekim dijelovima puta, šahovi su različite veličine, problematičan mi je prelazak ulice i dolazak na mjesta za javni prevoz, znači nepristupačnost autobuskih stajališta, nema glasovnih najava za stanice u autobusima, malo pješćkih prelaza, pogotovo na magistrali;

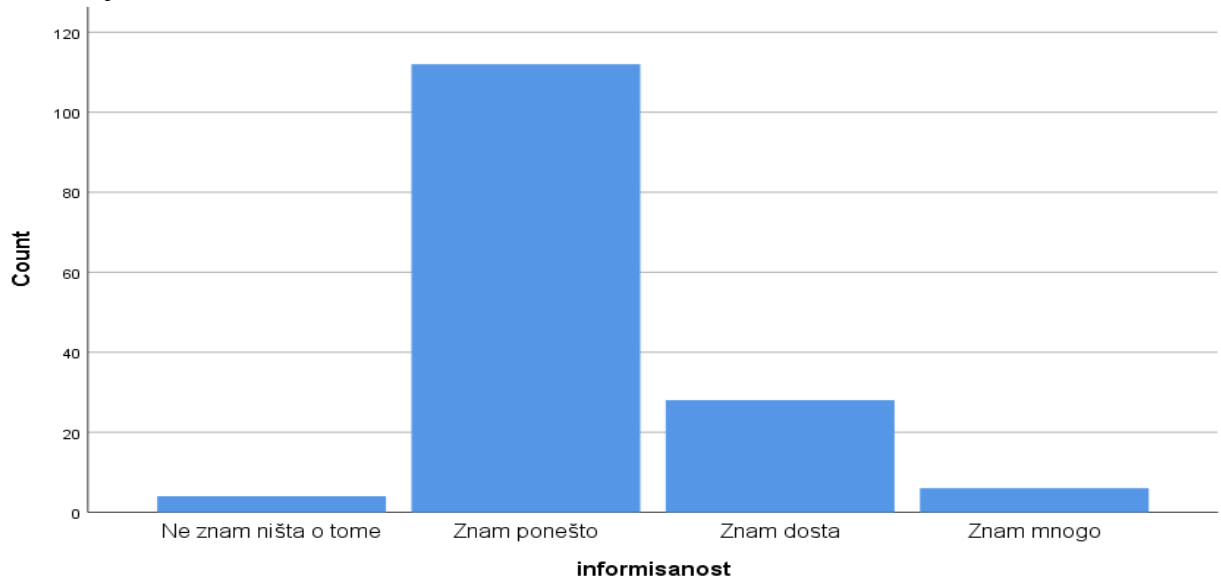
- Prevoz nije regulisan za osobe sa invaliditetom, trotoari su nesređeni, ne postoji mogućnost bilo kakvog popusta ili besplatnog parkinga ili taksija za nas, plaže su takođe nepristupačne;

- Ja ne mogu da se krećem tako da je dosta toga neprilagođeno mom stanju, evo samo kada odem u Zavod da bih obavio svoje potrebe, moram da se penjem stepenicama. Nema nikakvih rampi za prilaz kolicima, a o prilazima plažama da ni ne pričam. Na taksi isto nema nikakvog popusta, a to nam je, bar meni jedino prevozno sredstvo jer u autobus nemogu da uđem sa kolicima jer isto ulazi u autobus nisu sa spuštenim podom.

Svi ispitanici su imali veoma slične odgovore, a mi smo izdvojili samo neke koji u pravom svetlu oslikavaju sliku svih stavova osoba sa invaliditetom iz našeg uzorka.

5.4. Samoprocjena informisanosti o osobama sa invaliditetom– opšta populacija

Tabela br. 12: Sveukupno gledano, koliko ste informisani o potrebama i problemima sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom?

Čini se da, u ovom slučaju, većina punoletnih građana Herceg Novog iskazuje jednu sasvim iskrenu ocenu (samoprocenu) da je samo delimično informisana o ovoj problematici. Tek negde oko 4% ukupne javnosti ocjenjuje da raspolaže dobrom i temeljnom informisanošću o problemima i potrebama osoba sa invaliditetom, dok na drugoj strani nešto manje od 2,7% javnosti ističe da gotovo ništa ne zna o problemima i potrebama osoba sa invaliditetom (Tabela br. 12.1).

Tabela br. 12.1: Sveukupno gledano, koliko ste informisani o potrebama i problemima sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom?

		informisanost			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Ne znam ništa o tome	4	2.7	2.7	2.7
	Znam ponešto	112	74.7	74.7	77.3
	Znam dosta	28	18.7	18.7	96.0
	Znam mnogo	6	4.0	4.0	100.0
Total		150	100.0	100.0	

Sa druge strane, izdvojio se odgovor od čak 74,4% ispitanika, koji su se izjasnili da znaju tek ponešto o problemima sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom, što sa jedne strane jeste dobar, ali ne i obećavajući podatak koji ne garantuje istinitost i količinu usvojenog znanja o ovim osobama.

5.5. Procjena stepena ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom koje zakon garantuje svim građanima

Naredni segment izlaganja istraživačkih podataka tiče se percepcije, odnosno, stavova i mišljenja javnosti o stepenu ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom koje zakon garantuje svim građanima.

Kada se kao parametar razmatranja stavova i percepcija javnosti uzmu generalne oblasti društvenog, ekonomskog, kulturnog, sportskog i drugih oblasti života pojedinaca, može se samo letimičnim pogledom na strukturu dobijenih odgovora u kategoriji opšte javnosti konstatovati da opšta javnost Herceg Novog smatra da osobe sa invaliditetom u najvećem broju analiziranih oblasti nisu u mogućnosti da ostvare prava koja zakon garantuje svim građanima u istoj mjeri u kojoj je to moguće za osobe bez invaliditeta, što se može videti na sledećoj Tabeli:

Tabela br. 13: U kojoj mjeri osobe sa invaliditetom u Crnoj Gori uspijevaju da ostvare prava koje zakon garantuje svim građanima u sledećim oblastima?

		ostvarivanje prava			Cumulative
		Frequency	Percent	Valid Percent	Percent
Valid	U većoj mjeri uspijevaju	3	2.0	2.0	2.0
	Ne znam	7	4.7	4.7	6.7
	U manjoj mjeri uspijevaju	118	78.7	78.7	85.3
	Ne uspijevaju	22	14.7	14.7	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Ovakva negativna procena vezana za mogućnost ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom kod građana Herceg Novog je donekle iznenađujuća. Čak 78,7% ispitanika smatra da OSI u manjoj mjeri uspijevaju da ostvare svoja zakonom garantovana prava, dok 14,7% njih smatra da to nikako ne uspijevaju, dok samo 2% ispitanika smatra da se ta prava u praksi ostvaruju. Ovaj nalaz ujedno i korespondira sa našim pitanjem koje se odnosilo na sprovođenje zakonom regulisanih prava i obaveza prema osobama sa invaliditetom, što se može videti na sledećem prikazu:

Tabela br. 14: U kojoj mjeri se u Herceg Novom sprovode zakonske mjere kada je zapošljavanje OSI u pitanju?

		sprovođenje mjera			Cumulative
		Frequency	Percent	Valid Percent	Percent
Valid	Uopšte se ne sprovode	11	7.3	7.3	7.3
	Uglavnom se ne sprovode	117	78.0	78.0	85.3
	Uglavnom se sprovode	19	12.7	12.7	98.0
	Ne znam	3	2.0	2.0	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

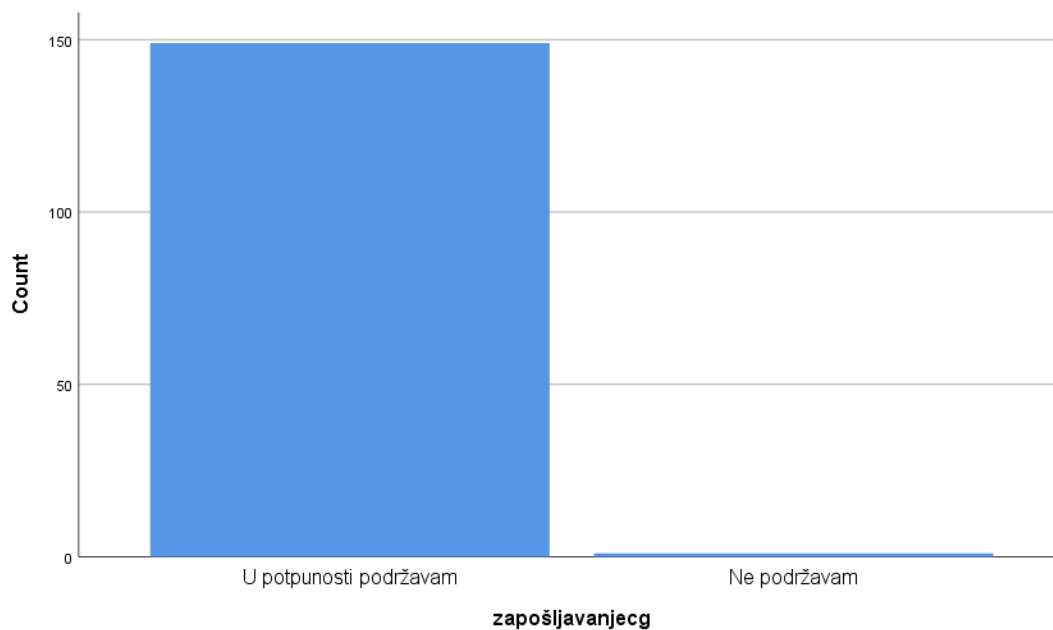
Mišljenje građana herceg Novog pokazuje da čak 78,0% njih smatra da se zakonske mjere po pitanju zapošljavanja OSI u ovom gradu uglavnom ne sprovode, dok 7,3% njih smatra da se one uopšte ne sprovode.

U ovom segmentu istraživanja primetili smo izvjesna neslaganja i određene protivrječnosti. Naime, vidjeli smo iz prethodne dvije Tabele da stanovnici Herceg Novog smatraju da OSI u manjoj mjeri uspijevaju da ostvare svoja prava, kao i da se same mjere uglavnom ne sprovode. Međutim, ako se pogleda dispozicija odgovora na stavove o podržavanju zakonodavnih mjera koje je propisala Crna Gora, može se primjetiti da samo jedan ispitanik nije podržao navedene mjere, dok ih većina, njih 99,3% podržava.

Tabela br.15: Dispozicija odgovora na ne/podržavanje posebnih zakonskih mjera zapošljavanja osoba sa invaliditetom

Zapošljavanje CG

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	U potpunosti podržavam	149	99.3	99.3	99.3
	Ne podržavam	1	.7	.7	100.0
Total		150	100.0	100.0	

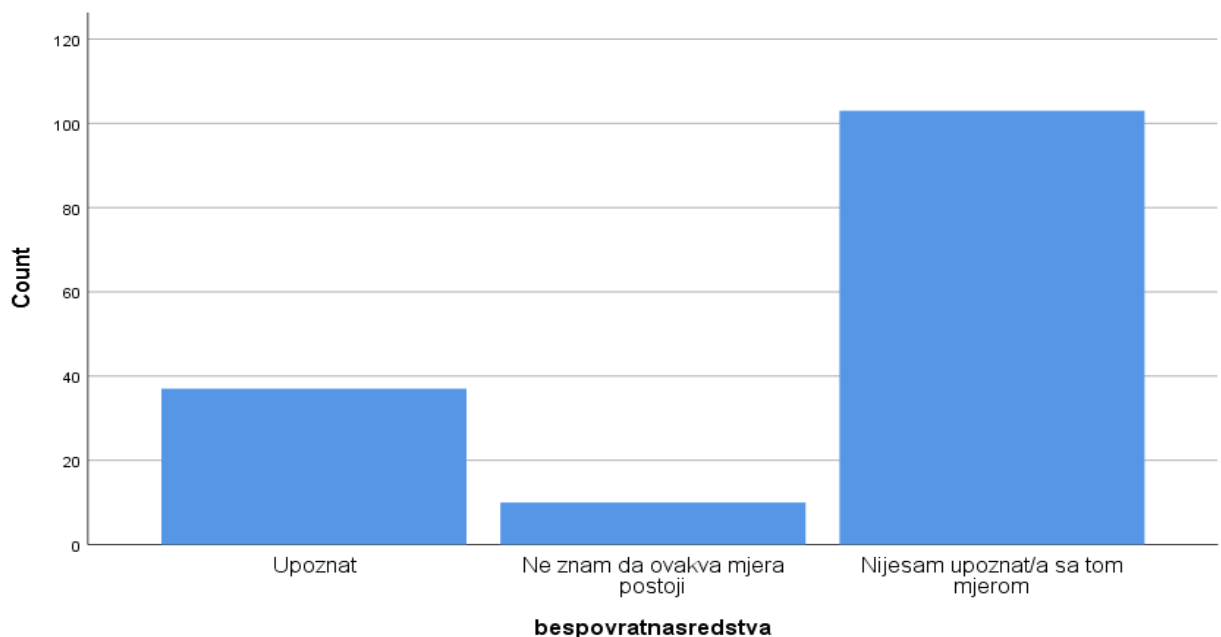
bespovratna sredstva

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Upoznat	37	24.7	24.7	24.7
	Ne znam da ovakva mjera postoji	10	6.7	6.7	31.3
	Nijesam upoznat/a sa tom mjerom	103	68.7	68.7	100.0
Total		150	100.0	100.0	

5.6. Upoznatost sa zakonskim mjerama koje podstiču poslodavce da zapošljavaju OSI

Naredni segment izlaganja istraživačkih nalaza odnosi se na pitanje percepcije i stavova opšte javnosti o diskriminaciji osoba sa invaliditetom u Herceg Novom. U našem istraživanju ispitanicima smo ponudili tri zakonske mjere (Tabele br. 16, 17 i 18) koje podstiču poslodavce da zapošljavaju OSI, iz kojih se može vidjeti koliko su građani Herceg Novog uupoznati sa zakonskim regulativama.

Tabela br.16: Da li ste upoznati sa zakonskom mjerom na osnovu koje država nudi bespovratna sredstva poslodavcima za prilagođavanje radnog mjesta i uslova rada za zapošljavanje osoba sa invaliditetom?

Nažalost, kao što se može videti iz prethodne Tabele, čak 68.7% ispitanika nije upoznat sa prvom zakonskom merom. Tabela br. 17 pokazuje da li su upoznati sa učešćem u finansiranju koje omogućuje država, a koje se tiče troškova ličnih asistenata (pomagača u radu) osoba sa invaliditetom.

Tabela br. 17: Da li ste upoznati sa zakonskom merom po kojoj država uzima učešće u finansiranju troškova ličnih asistenata (pomagača u radu) osoba sa invaliditetom.

pomagači u radu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Upoznat	67	44.7	44.7	44.7
	Ne znam da takva mjera postoji	6	4.0	4.0	48.7
	Nijesam upoznat/a sa tom mjerom	77	51.3	51.3	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Kao što se može vidjeti, sa ovom zakonskom mjerom građani Herceg Novog su upoznati u 44,7% slučajeva, dok opet, sa druge strane je i dalje visok postotak onih koji nisu upoznati sa ovom mjerom (njih 51,3%).

Tabela br. 18: Da li ste upoznati sa zakonskom mjerom po kojoj država daje subvencije na zarade poslodavcima, kao i povoljnije kreditne uslove za kupovinu mašina, opreme i alata potrebnog za zapošljavanje osoba sa invaliditetom?

subvencije na zarade

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Upoznat/a	35	23.3	23.3	23.3
	Ne znam da ova mjera postoji	7	4.7	4.7	28.0
	Nijesam upoznat/a sa tom mjerom	108	72.0	72.0	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Iz Tabele br. 18 može se uočiti da više od dvije trećine ispitanika iz našeg uzorka nije upoznato sa navedenim mjerama kojima država podstiče poslodavce da uzmu učešće u procesu zapošljavanja osoba sa invaliditetom.

6. Diskriminacija osoba sa invaliditetom

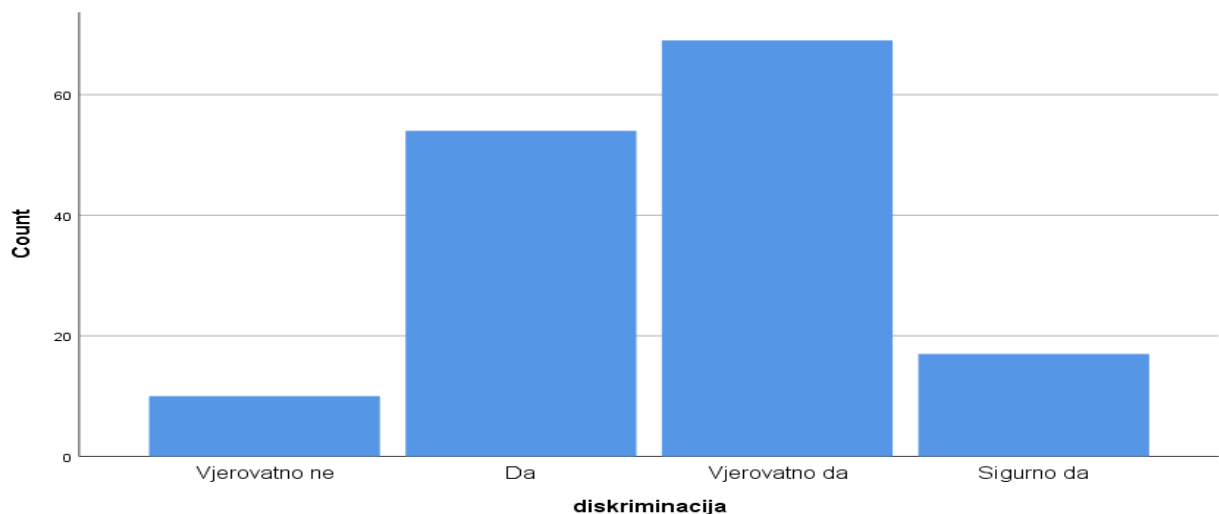
6.1. Kvantitativna analiza - druga etapa istraživanja

Pojmovi diskriminacije i invaliditeta nijesu jednoznačno i jedinstveno određeni. Tako invaliditet, zavisno od oblasti koje imaju posebni zakoni biva drugačije definisan, kako po vrsti ograničenja, tako i u odnosu na posljedice koje proizvodi (oblast zdravstva, socijalne zaštite, rada i radnih odnosa, itd. Ono što možemo tvrditi je da prema mnogim studijama, osobe sa invaliditetom se suočavaju sa ozbiljnim problemima na polju ostvarivanja njihovih radnih prava, pri čemu se u velikom broju slučajeva susreću sa direktnom ili indirektnom diskriminacijom.

Kako je pokazalo jedno istraživanje iz 2017. godine, skoro tri četvrtine građana Crne Gore smatra da postoji diskriminacija osoba sa invaliditetom u pogledu ostvarivanja njihovih radnih prava (CGO, 2017).

U našem istraživanju pokazalo se da građani Herceg Novog u samo 6% slučajeva smatraju da se OSI u ovom trenutku ne suočavaju sa diskriminacijom, dok je ostatak od 94% njih odgovorilo potvrdno.

Tabela br: 19:

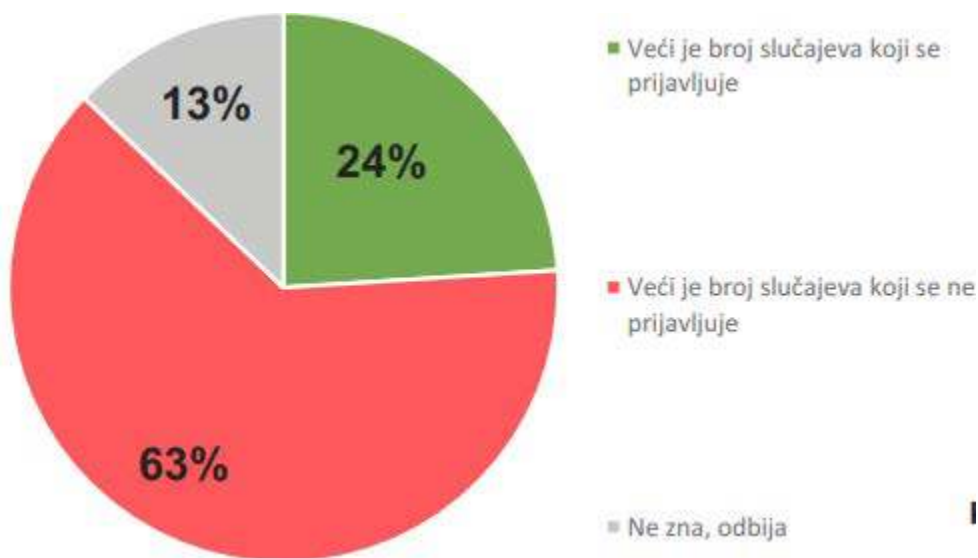

Zabrinjava činjenica sa čak 93,3% ispitanika smatra da se veći broj slučajeva ne prijavljuje nadležnim organima:

prijavljivanje policiji

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Veći je broj slučajeva koji se prijavljuje	6	4.0	4.0	4.0
	Veći je broj slučajeva koji se ne prijavljuje	140	93.3	93.3	97.3
	Ne znam	4	2.7	2.7	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Zanimljivo je na ovom mjestu uporediti podatke sa istraživanjem koji je sproveo CGO na reprezentativnom uzorku Crne Gore, u kom su primetna izvjesna odstupanja. Svakako, ove podatke nikako nećemo dosledno porediti, prvenstveno zbog metodoloških neusaglašenosti uzoraka istraživanja. Svakako, evidentno je da opšta populacija Crne Gore mnogo više (24,0%) prijavljuje (ili smatra da ljudi prijavljuju), diskriminaciju OSI pri zapošljavanju, za razliku od istraživanja sprovedenog u Herceg Novom.

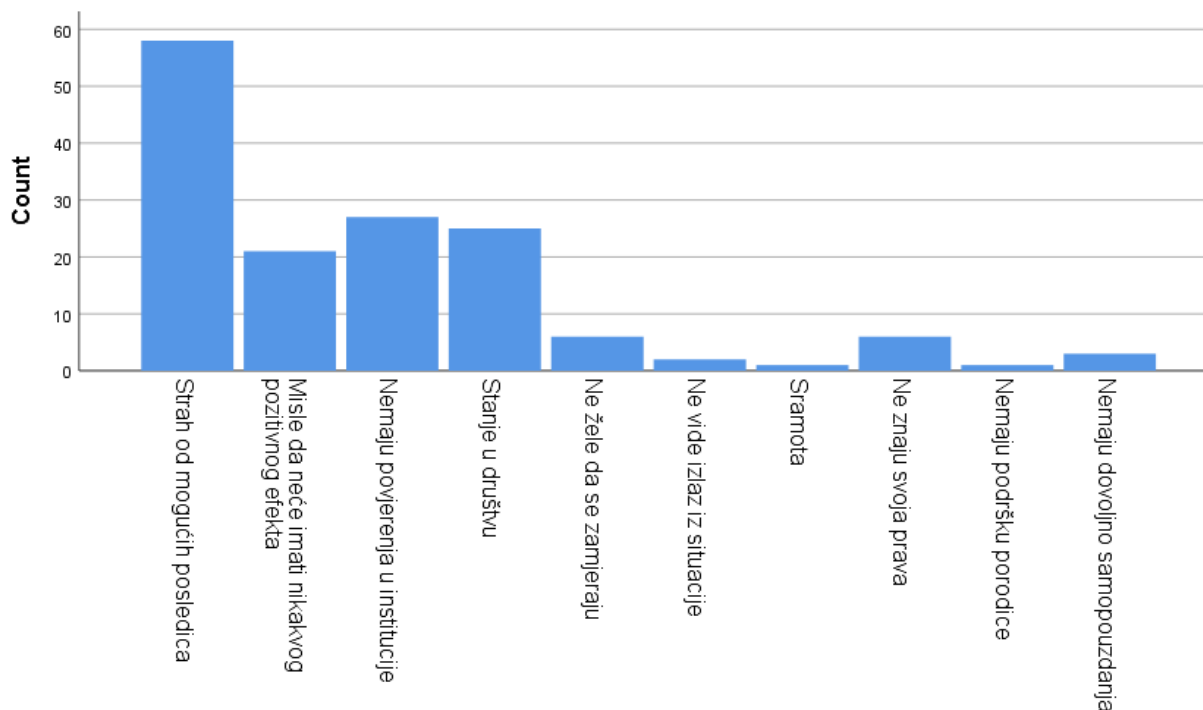
Izvor: CGO, 2017: 19

Isti izvor navodi razloge zbog kojih se poslodavci rijetko odlučuju da zaposle OSI:

Na sledećoj tabeli navedeni su razlozi prethodnog nalaza iz našeg istraživanja koji se u većoj mjeri slažu sa rezultatima istraživanja koje je sproveo CGO:

Tabela br. 20: Šta mislite, zbog čega se diskriminacija osoba sa invaliditetom pri zapošljavanju u većini slučajeva ne/prijavljuje nadležnim organima?

Iz prethodne Tabele mogu se primetiti četiri izdvojena razloga zbog kojih se diskriminacija prema OSI ne prijavljuje nadležnim organima:

1. Strah od mogućih posledica (38%),
2. Misle da neće imati nikakvog pozitivnog efekta (čak i ako se diskriminacija prijavi, 14.0%),
3. Nemaju povjerenja u institucije (18%),
4. Stanje u društvu (16,7%).

Ovakvi podaci su i više nego zabrinjavajući. Ovo je vrlo važna tačka u našem istraživanju jer su navedeni podaci ključni indikatori u razotkrivanju postojanja diskriminacije prema OSI kod građana Herceg Novog. Postojanje straha od mogućih posledica kod skoro 40% ispitanika iz uzorka je društvena situacija u kojoj država mora reagovati. Stoga je neophodno razviti strategiju koja bi predstavljala dugoročni strateški plan djelovanja svih socijalnih aktera u Crnoj Gori, kao budućeg razvijenog građanskog društva, integrisanog u savremene civilizacijske tokove.

6.2. Diskriminacija osoba sa invaliditetom

6.3. Kvalitativna analiza

Posle prikaza kvantitativnih podataka iz naše studije, neophodno je prikazati percepciju OSI kada je diskriminacija u pitanju. Iz prethodne analize stekli smo uvid u stavove građana Herceg Novog koji smatraju da se u preko 80% slučajeva događa diskriminacija prema OSI u različitim sferama društvenog života.

U drugom dijelu našeg istraživanja imali smo priliku da čujemo stavove OSI, te da uočimo da li su oni imali lična iskustva u toku života po pitanju diskriminacije. Na pitanje: Da li ste ikada čuli da Vas neko oslovljava sa rječju "invalid" ili nekom drugom pogrđnom riječju zbog Vaše dijagnoze? Kako ste se tada osjećali? Opišite; većina ispitanika sa invaliditetom je odgovorila potvrdno. Ono što je negde i očekivan odgovor, diskriminacija prema OSI počinje unajranijem djetinjstvu, najčešće prilikom školovanja, gde vršnjaci praktično izopštavaju OSI jer su, prema rečima ispitanika, drugačiji od "zdrave" populacije. Evo nekih odgovora koji opisuju na koji način se vršila diskriminacija tokom školovanja:

- U školi su me gurali niz stepenice, podmetali su mi noge, kad su se djeca igrala zajedno, mene su ismijavali;

- Imala sam problema kada sam se školovala u internatu od strane vaspitača. nekako su me gledali kao dežurnog krivca za sve;

- Prilikom školovanja sam imao dosta problema. U školu u koju sam išao bila su djeca invalidi, ali različita je vrsta invaliditeta od mog. Nisu me dobro prihvatili. Oni su se družili između sebe, a ja sam uvijek bio usamljen;

- U školi su me svi ismijavali i rugali mi se što sam uvijek bio sam i što ne mogu da obavim druge stvari, koje oni mogu. Kada bi me na času nastavnik nešto pitao, ako nisam znao odgovor, učenici bi mi se smijali;

- Vrlo često su me zvali pogrđnim imenima: budala, mentol, idiot i slično. To mi se često dešavalo, dok sam išla u specijalnu školu. Bila sam mnogo ljuta i tužna jer su me djeca uvijek izbacivala, a ja sam htjela da se igram sa njima.

Prema brojnim istraživanjima, proces diskriminacije prema OSI počinje u najranijem djetinjstvu. Izlazeći iz sigurnog porodičnog doma, gdje su sa jedne strane sačuvani od diskriminatornih postupaka dijela ostatka populacije, tokom školovanja se suočavaju sa iznenadnim izopštavanjem i neprihvatanjem svojih vršnjaka u školi. Sama činjenica da neko ima određene smetnje, bilo da su one vidljivog karakteta ili ne, OSI bivaju diskriminisani i sključeni iz vršnjačke grupe, što očigledno utiče na formiranje njihovog budućeg statusa u društvu. Imali smo priliku da vidimo različite načine na koje se diskriminacija prema OSI vrši u školama od strane vršnjaka, međutim, zabrinjava činjenica da su neki ispitanici iznijeli podatak da su bili diskriminisani i od učitelja iz škole koju su pohađali. Najdrastičniji primjer je diskriminacija učitelja u specijalnoj školi za osobe sa invaliditetom, što je praktično neoprostivo ponašanje, obzirom da su učitelji u tim školama i više nego osposobljeni za rad sa OSI, pa se ovakve situacije ne bi smjele dešavati ni u kom slučaju. Štaviše, ovakve situacije bi trebalo da imaju sankcionišući epilog, jer se u ovom slučaju radi o dvostrukoj diskriminaciji jer sa jedne strane, OSI trpe vršnjačko nasilje, dok se sa druge strane suočavaju i sa diskriminacijom od strane njihovim učitelja.

Takođe zabrinjava podatak da su se osobe sa invaliditetom iz našeg istraživanja u preko 80% slučajeva izjasnile da su mnogo puta za života osjetili diskriminaciju, ali i uprkos tome,

što je dokle paradoksalan nalaz, većina (preko 90%), se izjašnjava da sebe ne doživljava zbog toga manje vrijednim članom društva od ostatka populacije.

Na pitanje: Da li ste ikada doživljavali diskriminaciju u bilo kojoj sferi društvenog života (prilikom zapošljavanja, u državnim institucijama, privatnim firmama i sl)? Opišite situaciju (bar jednu), dobili smo frapantne podatke. Naime, samo 5% ispitanika je dalo negativan odgovor na postavljeno pitanje. Dakle samo nekolicina ispitanika je odgovorila da se nije susrela sa diskriminacijom u bilo kojoj sferi društvenog života. Nakon sprovedene analize kvalitativnih podataka dalo se uočiti da ispitanici koji su negativno odgovorili na postavljeno pitanje, uglavnom pate od lakših i manje vidljivih poremećaja invaliditeta, pa su njihovi odgovori u tom smislu opravdani. Sa druge strane većina ostalih ispitanika iz uzorka se izjasnila da je u različitim sferama društvenog života nailazila na diskriminaciju. Evo nekih odgovora:

- Počeo sam da radim kao pomoćni radnik u prodavnici. Kolege na poslu su mi se rugale i ismijavali su me, smatrajući da ne znam da složim sve kako treba. Iz dana u dan je bilo isto, svaki dan sam odlazio kući tužan, nervozan i neraspoložen. Jednog jutra sam došao na posao i obratio se mom šefu i rekao šta mi rade, a moj šef mi je odgovorio: "Ako hoćeš radi, ako nećeš idi kući!"

- Kada sam išao da predam papire za posao, da konkurišem, odmah su mi ih vratili pretpostavljeni jer su vidjeli da sam invalid;

- Imala sam neprijatnost u Opštini kada mi službenica nije htjela pomoći da popunim formulare iako je znala da imam problema sa vidom. Nije htjela ni nešto sitno što mi je na kraju trebalo da dopunim;

- Imao sam i još uvijek imam problema. Radim u društvenoj firmi, tačnije socijalnoj ustanovi. Ne nailazim na razumijevanje i pomoć od strane kolega;

- Imao sam problema jer nisam nailazio na razumijevanje socijalnih radnika pri traženju i ostvarivanju svojih prava, bili su neljubazni i samo su gledali kako da me se riješe, bar sam ja imao takav utisak;

- Imao sam problem u državnim institucijama. Prije dvije godine me je udario auto i to na pješaćkom prelazu. Kada su došli hitna pomoć i policija, niko od njih nije znao znakovni jezik, a ja objašnjavam, ali me niko ništa ne razumije, a mene noga boli li boli.

Iz prethodnih odgovora se mogu videti mehanizmi sprovođenja diskriminacije prema OSI u svakodnevnoj društvenoj praksi. Većina ispitanika se izjasnila da je najviše problema imalo u državnim institucijama (uglavnom u sektorima socijalne zaštite, što je poražavajući podatak) i prilikom zapošljavanja, od strane poslodavaca i svojih kolega. Smatrali smo da je ovo pitanje veoma važno, te smo pokušali da ga istražimo u potpunosti. Naime, kvantitativni prikaz postojanja diskriminacije jeste važan pokazatelj stope diskriminacije, međutim, mišljenja smo da je neophodno istražiti načine na koje se ona sprovodi u društvenim praksama, pogotovo prilikom zapošljavanja. Otkrivajući diskriminišuće načine i mehanizme u sadašnjosti, imaćemo otvoren put za stvaranje novih strategija i mijenjanje zakonskih okvira, koji će u velikoj mjeri pomoći OSI u budućnosti da postanu ravnopravni članovi crnogorskog društva ne samo u domenu radnih, nego i svih drugih prava. Osobama sa invaliditetom iz našeg uzorka smo postavili pitanje:

"Šta biste rekli da li u ovom trenutku postoji diskriminacija osoba sa invaliditetom u domenu ostvarivanja njihovih radnih prava? Koji se oblici diskriminacije najčešće dešavaju? Opišite".
Odgovori su sledeći:

- *Nepoštovanje radnih mogućnosti, ne vjeruju u naše sposobnosti, ne prihvataju nas;*
- *Ja mislim da su za to krive predrasude, ne daju nam ni šansu, a kamoli šta drugo;*
- *Ne pruža nam se šansa da nađemo adekvatan posao u skladu sa našim sposobnostima. Naravno da će prije da se zaposli neko ko je zdrav;*
- *Kad je neko invalid odmah ga spuštaju na niži nivo, nezavisno od njegovih sposobnosti;*
- *Šikaniranje, vrijeđanje, ima toga nažalost, na Birou isto ne mogu da dobijem pouzdane informacije;*
- *Dosta smo diskriminisani prilikom traženja posla. Volio bih da se svi poslodavci bolje upoznaju sa pravima koje imaju osobe sa invaliditetom;*
- *Kada poslodavci vide da smo invalidi odmah nas odbijaju i neće da nas zaposle jer misle da nismo dovoljno sposobni za rad i tu primjenjuju različite izgovore. Jednostavno neće da mu posao trpi i nemaju povjerenja u nas;*
- *Poslodavci nas pri zapošljavaju posmatraju kao niži rang. Misle da mi ne možemo da radimo kao oni ("zdravi ljudi"), zbog toga što neće da im posao trpi i zato neće invalide da*

zapošljavaju. Zato nemamo mogućnosti da se stalno zaposlimo, nego samo nešto honorarno preko projekata;

- Pri zapošljavanju kao ne prihvataju da mi imamo neke smetnje, neljubazni su, ne razumiju nas, praktično negiraju naše postojanje, misle da smo mi neki treći, četvrti red;

- Kukamo što nemamo posao, a kada ga dobijemo onda nam je teško jer nailazimo na nerazumijevanje ljudi koji ne shvataju naše fizičke i psihičke probleme. Svaki poslodavac bi trebalo da osjeća i da ima razumijevanja za nas invalide;

- Imao sam dosta problema na poslu zbog odnosa kolega prema meni. Imao sam problem sa jednom kolegicom koja me je konstantno vrijeđala i rugala mi se. Svaki dan me zadirkivala rugajući mi se samo zato što sam išao u specijalnu školu. Svaki dan sam imao problema sa njom i jedan dan mi je pukao film i svašta sam joj rekao i taj dan sam dobio otkaz.

Iz odgovora se može uočiti da OSI pri zapošljavanju takođe doživljavaju dvostruki vid diskriminacije. Prvo se susreću sa njom dok su u procesu pronalaženja posla, a potom, kada ga nađu, suočavaju se sa drugim vidom diskriminacije i to od strane kolega i nadređenih. Doživljavani su kao građani "drugod reda", ne nailaze na razumijevanje iz društvenog okruženja. Ovaj odgovor dalo je ukupno 50% naših ispitanika, mahom trenutno nezaposlenih.

Sa druge strane, zaposleni ispitanici koji u trenutno u radnom odnosu mahom nemaju takva iskustva. Trenutno zaposleni OSI uglavnom rade poslove koji su prihvatljivi za njih, zadovoljni su odnosom sa kolegama i nadređenima, uglavnom rade po 6 sati dnevno, dok oni sa manjim stepenom invaliditeta rade i po 8 časova u toku dana. I ako se dogodi da zbog većeg obima posla ostanu prekovremeno, taj rad im je u većini slučajeva plaćen. Većina je zadovoljna postojećim poslom i platom koju imaju, uglavnom ne bi mijenjali posao, dok je samo nekolicina njih navela da ne bi bilo loše da su ima bar malo veće plate.

Iz razgovora sa ispitanicima dalo se primjetiti da su oni veoma skromni, ne traže nemoguće i veoma su svjesni svojih sposobnosti i mogućnosti. Većina zaposlenih radi na poslovima koji odgovoraju stepenu njihovog invaliditeta (štampanija, parking servis, čistačica i sl). Kada smo ih pitali koji posao bi voljeli da obavljaju u životu, dobili smo takođe veoma skromne odgovore.

- Volio bi da radim u struci (frizer, problemi sa sluhom);

- Volio bih da budem konobar (radi u štampariji, dijagnoza: shizofrenija);

Ovo su ostali odgovori koji su OSI naveli kada smo ih pitali kojim poslom bi voljeli da se bave: kuvar, cvjećarka, muzičar, mediji, ugostitelji, društveni mediji, dostavljač, kurir i sl.

Zaposlene osobe sa invaliditetom iz našeg uzorka su na različite načine dobile posao koji trenutno obavljaju:

- *Dobio sam posao preko javnog oglasa;*
- *Počeo sam da radim odmah po završetku fakulteta;*
- *Posao sam dobila po preporuci;*
- *Preko poznanstva sam dobila posao;*
- *Redovnim putem sam dobio posao;*
- *Preko mame;*
- *Preko prijateljice;*
- *Sam sam se zaposlio, pitao sam gazdu da li im treba radnika i on mi je rekao da treba i tako sam dobio posao.*

Polovina zaposlenih OSI je trežila posao nešto manje od 10 godina, dok je ostatak relativno brzo dobio posao: ili odmah po završetku školovanja ili nakon godinu, dvije nakon školovanja.

Svi ispitanici iz uzorka su mišljenja da je danas mnogo teže pronaći posao osobama sa invaliditetom. Kao razloge suštinske prirode navode stanje u društvu, kao i nesprovođenje zakona. Većina njih smatra da bi većina poslodavaca prije bila spremna da plati nadoknadu državi kako ne bi zaposlila OSI, nego da ih zaposli.

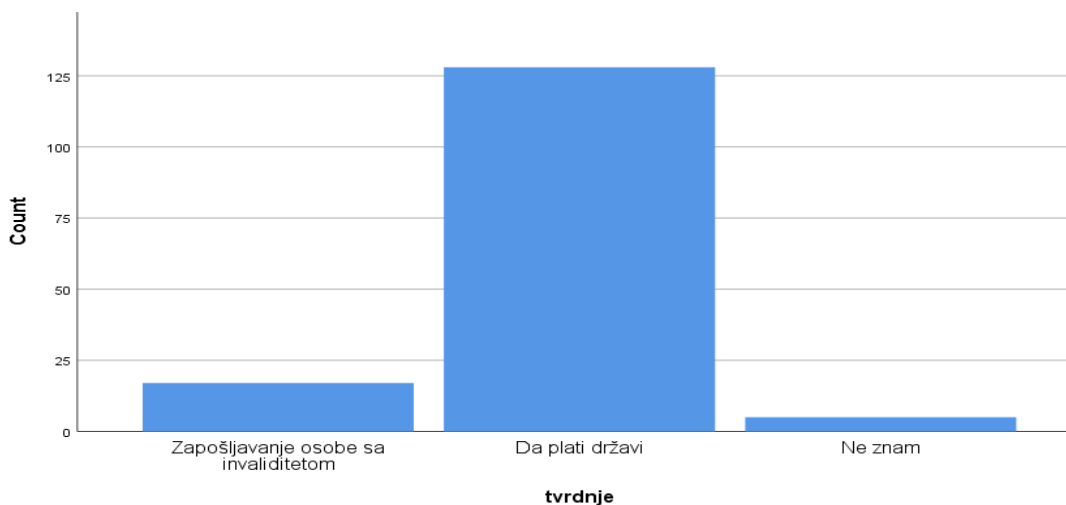
Sličnog mišljenja su i ispitanici iz prvog dijela naše studije koju čine građani Herceg Novog, a koja je kvantitativnog karaktera,

U našoj studiji imali smo priliku da postavimo pitanje našim ispitanicima da li je njihovom mišljenju približnija tvrdnja 1 ili 2:

Tabela br. 21: Koja tvrdnja Vam je bliža Vašem ličnom uvjerenju i zašto:

Tvrdnja br. 1: U Crnoj Gori većina poslodavaca bi radije bila spremna da zaposli OSI i na taj način joj pomogne nego da plati državi nadoknadu zbog njihovog nezapošljavanja

Tvrđnja br. 2: U Crnoj Gori većina poslodavaca bi radije bila spremna da plati državi potrebnu nadoknadu nego da prihvati da zapošli OSI:

Ispitanici iz uzorka u čak 85,4% smatraju da je njihovo mišljenje saobraženo sa tvrdnjom br 2., dok je samo 11,3% drugačijeg mišljenja i približnije tvrdnji br.1. Razlozi za ovakav stav leže u činjenici što, prema podacima iz istraživanja, poslodavci ne žele da im "trpi" posao (32,0%), u najvećem broju slučajeva. U razgovoru sa ispitanicima došli smo do zaključka da iza ove tvrdnje preovladava mišljenje da poslodavci u današnjem kapitalističkom društvu teže za ostvarivanjem što bržeg profita i naknadnim obrtom kapitala, što im OSI "ne mogu garantovati na duže staze", jer, prema mišljenju građana, ne postoji sigurnost poslodavaca u njihove sposobnosti. Postojanje stigme je, prema ovim podacima, ključan faktor za nezapošljavanje OSI.

Ovom značajnom nalazu se pridružuju preostali dominantni vidovi mišljenja za razloge nezapošljavanja OSI koji ponovo pokreću pitanja koja se tiču predrasuda prema ovim osobama (12,0%), kao i turbulentnog stanja u društvu (11,3%), u kome se, ako se samo osvrnemo na socijalni kontekst, razvija specifična društvena svijest jedne letargične i asocijalne atmosfere, koja, čini se, nije raspoložena za promjene. Ostali razlozi zbog kojih građani Herceg Novog smatraju da su poslodavci danas spremniji da plate državi izvjesnu nadoknadu, nego da zaposle osobu sa invaliditetom, navedeni su u sledećoj Tabeli:

Tabela br. 22:

Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
-----------	---------	---------------	--------------------

Valid	Poslodavac neće da mu trpi posao	48	32.0	32.0	32.0
	Zbog predrasuda	18	12.0	12.0	44.0
	Društvena svijest	17	11.3	11.3	55.3
	Bezosjećajnost	14	9.3	9.3	64.7
	Posebni uslovi	9	6.0	6.0	70.7
	Nerazumijevanje/Neobavještenost	13	8.7	8.7	79.3
	Zakon ih ne obavezuje	3	2.0	2.0	81.3
	Zdravstveni problemi	2	1.3	1.3	82.7
	Radije će da plati nego da ih zaposli	8	5.3	5.3	88.0
	Nemaju povjerenje u osobe sa invaliditetom	11	7.3	7.3	95.3
	Nema posla ni za osobe bez invaliditeta	1	.7	.7	96.0
	Ne znam	6	4.0	4.0	100.0
	Total	150	100.0	100.0	

Ovome samo treba dodati i dominantan stav ispitanika (čak 94,7%), prikazan na Tabeli br 23, da: bez obzira na to koliko se novca pomoći države izdvaja za osobe sa invaliditetom važno je da one budu zaposlene kako bi se osjetile kao integralni dio društva Crne Gore, naspram stava koji je podržalo nešto malo više od 5% ispitanika, da: kada bi se na godišnjem nivou izdvajalo dovoljno novca za osobe sa invaliditetom koji bi omogućio da ove osobe neometano vode svoj svakodnevni život onda uopšte ne bi bilo potrebno zapošljavati ih. Gotovo istog mišljenja su i OSI iz našeg istraživanja.

6.4. Kako pomoći osobama sa invaliditetom pri zapošljavanju?

U kvalitativnom dijelu našeg istraživanja postavili smo pitanje osobama sa invaliditetom kakvo je njihovo mišljenje, na koji način im se može pomoći prilikom zapošljavanja:

"Šta bi po Vašem mišljenju na tom planu potrebno promeniti? Kako pomoći OSI da se zaposle?"

Odgovori:

- Pružiti nam više šansi za zaposlenje, da iamo prilike da odemo na razgovor za posao, više oglasa za posao i otvarati što više radionica i poslova koje bi mogli da radimo. Trebalo bi da država i Vlada obezbijede više pažnje na invalide, da nam daju više uslova za zapošljavanje, pogotovo za mlade.

- Ne treba praviti razliku između ljudi. Trebalo bi da se promijene shvatanja u društvu o osobama sa invaliditetom.

- Da se praktično obučavamo uz nekog dok se ne osamostalimo. Da postoje posebni programi zapošljavanja prema specifičnim bolestima, na primjer: izgradnja staklenika za povrće, cvijeće, biljke, čajeve. Tu može da se pravi selekcija, pakovanje i prodaja

- Meni bi odgovaralo da radim od kuće, ali ni jedna firma ne nudi takvu mogućnost

- Treba povezati sistem obrazovanja OSI sa zapošljavanjem i sa tržištem. To dalje treba pratiti i podržavati: put od obrazovanja do zapošljavanja. Treba pri zavodu oformiti poseban sektor za OSI

- Treba osnovati sindikat za invalide da se zajedno bore za svoja prava bez obzira na invaliditet i koji će se baviti oglašavanjem radnih mijesta prema sposobnostima uz specifikaciju poslova.

- Omogućiti nam stalni radni odnos, prilagoditi radno vrijeme, obezbijediti prevoz od kuće do posla. Sa druge strane treba promijeniti svijest poslodavaca, treba ih edukovati, upoznati sa zakonskim mogućnostima i subvencijama koje država nudi. Kladim se da oni ne znaju za to

- Država treba da stane iza svojih zakona i programa koje je donijela da bi mogli da se zaposlimo za stalno, a ne na određeno vrijeme

Iz navedenih odgovora vidi se da OSI uviđaju da je država jedini stub društva koji može pomoći njima prilikom zapošljavanja. Iako je većina zadovoljna zakonodavnim okvirom koji je država uspjela da promijeni, zahvaljujući planiranom strateškom pridruživanju Crne Gore u evropske tokove, većina smatra da donijeti zakoni nisu interiorizovani u svijest građana, te da se oni ne sprovode dovoljno u praksi.

Podsjetimo, da je preko dvije trećine građana Herceg Novog odgovorilo da nije upoznato sa zakonskim procedurama koje su donijete kako bi se podsticali poslodavci da zapošljavaju lica sa invaliditetom. Samo jedna trećina je upoznata sa zakonom mjerom po kojoj se država obavezuje za pružanje bespovratnih sredstava za prilagođavanje radnog mjesta i uslova rada za zapošljavanje lica sa invaliditetom, dok dvije trećine ispitanika uopšte nije upoznato sa sledećim zakonskim merama:

- Učešće u finansiranju ličnih troškova asistenata (pomagača u radu) lica sa invaliditetom i
- Subvencije zarade lica sa invaliditetom i kreditna sredstva pod povoljnim uslovima za kupovinu mašina, opreme i alata potrebnog za zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

Sa druge strane samo tri osobe sa invaliditetom iz našeg uzorka nisu upoznate za navedenim donijetim zakonskim mjerama, što ukazuje na činjenicu da su OSI izuzetno upućene u zakonske promjene koje im mogu pomoći prilikom zapošljavanja, za razliku od ostatka stanovništva Herceg Novog. Više od polovine ispitanih OSI se nada da će se ove mjere u budućnosti poštovati, te da će u budućnosti imati više prilike za zapošljavanje. Interesantan je podatak koji su iskazale OSI, a koji se tiče uslova zapošljavanja. Oni, naime smatraju da bi bilo dobro da se promijeni struktura ugovora o zapošljavanju, kako bi se na duže staze obezbijedilo njihovo zapošljavanje. Više od 90% ispitanika smatra da bi trebalo država da obezbijedi stalno zapošljavanje, jer iz razgovora sa njima, evidentno je da su poslovi koje OSI nalaze (nezaposleni), uglavnom sezonskog karaktera, što znači da imaju mogućnost za zaradu tokom ljetnjim mjeseci, dok za preostali dio godine nemaju zagarantovanu zaradu, što dodatno utiče na njihovo nezadovoljstvo postojećim stanjem u državi.

6.5. Socijalna distanca prema osobama sa invaliditetom

6.6. Bogardusova skala stava

Prihvatanje ili odbijanje da se sa predstavnicima određenih grupa stupi u različite socijalne relacije ispitivano je Bogardusovom skalom socijalne distance prilagođenom za ispitivanje socijalne distance prema različitim kategorijama osoba sa invaliditetom. Skalom je ponuđeno četiri socijalne relacije koje podrazumijevaju različit nivo bliskosti sa predstavnicima ponuđenih grupa, a zadatak ispitanika je bio da upisivanjem "x" označe relacije koje su im prihvatljive.

Tabela br. 23: Da li biste imali protiv da osoba sa invaliditetom bude Vaš: kolega na poslu, bračni saputnik, komšija i prijatelj?

ODGOVORI

	Da	Ne	Ne znam
KOLEGA NA POSLU	0,7%	98,7%	0,6%
BRAČNI SAPUTNIK	16%	49,3%	34,7%
KOMŠIJA	0%	100%	0%
PRIJATELJ	0%	99,3%	0,7%

Uzimajući isključivo u obzir značajno prisutan negativan stav (socijalnu distancu) opšte javnosti prema sklapanju braka nekog iz neposrednog porodičnog okruženja sa osobama različite kategorije invaliditeta kao aspekt dodatne analize, možemo konstatovati, na žalost, da se ova vrsta predrasude (distance) gotovo univerzalno distribuira i među muškom i među ženskom populacijom punoletnih osoba u Crnoj Gori. Što je još više zabrinjavajuće, ova vrsta distance se u gotovo identičnom procentu distribuira i u sva tri obrazovna stratum opšte populacije. Interesantno je da nešto izrazitiji nivo distance prema osobama sa invaliditetom možemo konstatovati među starijim stanovnicima sa Herceg Novog, a ono što u izvesnoj mjeri budi optimizam je podatak da je stepen prisustva ove vrste predrasuda (distance) nešto manje prisutan u najmlađoj generaciji opšte javnosti.

Ispitanici iz našeg uzorka imali su priliku da se izjasne da li bi imali išta protiv da OSI bude deo njihovog svakodnevnog okruženja. Koliko se može vidjeti prema rezultatima našeg istraživanja, skoro stoprocentna većina ispitanika ne bi imala ništa protiv da im OSI bude kolega na poslu, komšija ili prijatelj. Međutim, ako pogledamo varijablu "bračni saputnik", primetna je raznolika disperzija odgovora. Naime, 49,3% ispitanika ne bi imali ništa protiv da im OSI bude bračni saputnik, dok je 16% njih reklo da ne bi željeli i njih 34,7% da ne znaju da li bi željeli da im OSI bude životni pratilac. Ovde je neophodno dati jednu napomenu: naime, u razgovoru sa ispitanicima koji su se izjasnili: "nemam ništa protiv da mi OSI bude bračni saputnik", većina je obrazložila da ostaje pri tom stavu ukoliko se radi o osobi koja nema neki teži oblik invaliditeta. Dakle, može se zaključiti da i među ovim ispitanicima postoji (prema našem istraživanju), skoro

80% njih koji su se tako izjasnili. Slična objašnjenja imali su i ispitanici (njih 34,7%), koji su odgovorili da ne znaju da procene da li bi imali išta protiv da im OSI bude bračni saputnik.

Drugim riječima, skoro polovina ispitanika iz našeg uzorka je praktično bi zapravo imala protiv da im OSI bude bračni saputnik, što je veoma značajan nalaz koji direktno upućuje na zaključak o postojanju stigme, pa samim tim i diskriminacije. Stigma je (*pr. autor*), samo prva faza u procesu diskriminacije i obično se bazira na sistem etiketiranja. Ovu teoriju detaljnije je razvio Hauard Beker u svojoj studiji "Autsajderi: Studije u Sociologiji Devijantnosti", predstavlja nezaobilazno delo u oblasti proučavanja devijantnosti i procesa etiketiranja " (1963). Kao jedan od glavnih proponenata teorije etiketiranja (Becker, 1963), istakao je da je „teorijsko zanimanje za prirodu društvenog reda povezano sa praktičnim zanimanjem za delovanje koje se smatra štetnim za pojedince i društvo – kriminalno delovanje, poročno, nekomformističko, zastranjeno, ekscentrično ili povezano sa ludilom“ (Becker 1963: 177). Bilo da se takvo delovanje smatra neuspelim pokušajem socijalizacije i sankcionisanja ili jednostavno prestupom i problematičnim ponašanjem, postavlja se pitanje zašto se ljudi ponašaju na neprihvatljive načine, zašto su neka ponašanja neprihvatljivija od drugih i zašto podležu osudi.

U teoriji etiketiranja, devijantnost je predstavljena kao predmet socijalne interpretacije, a ne kroz sam čin koji se posmatra kao devijantan. U tom smislu je reč i o analizi identiteta i ponašanja pojedinca koji su označeni kao devijanti, odnosno analizi posledica koje određena socijalna etiketa može imati po ponašanje individua.

Drugim rečima, prema ovoj teoriji, suštinski nije bitno da li neka osoba ima nekih intelektualnih, fizičkih ili bilo kojih drugih smetnji. Ono što je ključno je sledeće: nijedna osoba sa invaliditetom to neće postati sve dok ne bude etiketirana od strane društva. Osoba koja ima neki od oblika individualiteta je najčešće društveno "vidljivija", zbog same evidentnosti problema sa kojim se nosi, nego bilo koja druga osoba koja je etiketirana kao društveno neprihvatljiva. Stoga je izuzetno teško osobi sa individualitetom, uprkos svima zakonskim procedurama i mjerama, u nameri da se ostvari kao ravnopravan član društva.

Iz ovog prvog kvantitativnog dijela istraživanja došli smo do veoma značajnih podataka o položaju osoba sa invaliditetom na teritoriji grada Herceg Novog. Analiza dobijenih istraživačkih podataka je pokazala da u ovom slučaju problem ne predstavlja nedovoljna informisanost (mada je i ona značajan intervenišući faktor), opšte javnosti o problemima i poteškoćama sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom, niti nedovoljna svesnost opšte javnosti o tome, već pre svega značajna prisutnost socijalnih stereotipa i predrasuda prema osobama sa invaliditetom koja je u

tesnoj povezanosti i sa jasnom socijalnom distancom koju društvena zajednica gradi prema njima.

Iako postoji saglasnost da su predviđene zakonske mjere adekvatne i lako ostvarive, osobe sa invaliditetom se u ovim aspektima svakodnevno susreću sa preprekama koje onemogućavaju svakodnevno funkcionisanje.

U skladu sa prethodno navedenim, većina građana Herceg Novog smatra da u oblasti zapošljavanja, odnosno da u toj oblasti osobe sa invaliditetom najteže ostvaruju svoja prava. Kao sledeće kritične oblasti vide socijalnu zaštitu i pristupačnost javnim površinama, javnim objektima i javnom prevozu. Mišljenja su da je zapošljavanje jedan od gorućih problema sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom. Takođe, prema mišljenju ispitanika, ne primjećuje se dovoljna spremnost poslodavaca da zaposle osobu sa invaliditetom, a iz razgovora sa sagovornicima dolazi se i do uvida u to da mogućnost za zaposlenje u velikoj mjeri zavisi od tipa invaliditeta koji osoba ima. Razlog ovome gotovo svi vide u nedovoljnoj volji poslodavaca da zaposle osobu sa invaliditetom, što je najčešće posledica upravo prethodno navedenih stereotipa prema osobama sa invaliditetima.

7. Zaključna razmatranja

Predstavljeni podaci iz naše studije nedvosmisleno daju osnova za zaključak da obje grupe ispitanika (opšta populacija Herceg Novog i osobe sa invaliditetom), veoma jasno identifikuju različite oblasti društvenog života u Herceg Novom, gdje, po svemu sudeći, postoje značajna ograničenja i prepreke, kao i elementi diskriminacije osoba sa invaliditetom koje u značajnoj mjeri onemogućavaju njihovo ravnopravno integrisanje u sve sfere socijalne svakodnevnice.

Pored toga, obje javnosti takođe konzistentno i koherentno prepoznaju i ključne faktore koji svojim nedovoljnim angažmanom i posvećenošću problemima osoba sa invaliditetom doprinose perzistenciji specifične vrste marginalizacije ove osjetljive socijalne grupe. No čini se da, veoma značajan problem u kontekstu čitavog tog problema ne predstavlja samo pitanje nedovoljnog angažmana i delovanja specifičnih segmenata našeg društva (u prvom redu zvaničnih institucija i privatnog sektora), na uklanjanju sistemskih i nesistemskih ograničenja i prepreka koje djeluju na ovaj vid društvene i ekonomske marginalizacije osoba sa invaliditetom, već jedan

problematičan stav i odnos čitave društvene zajednice, a pre svega opšte javnosti, prema ovoj osjetljivoj socijalnoj grupi.

Kad god je u fokusu analize jedan opšti, deklarativni i pomalo impersonalni, društveni plan brige i odgovornosti zajednice za sudbinu i perspektive osoba sa invaliditetom, opšta javnost je dominantno pozitivno orijentisana. No, kad god se pređe na jedan konkretniji plan i procenu ishoda takve jedne odgovornosti i brige, stiče se utisak, da javnost veliki dio odgovornosti za, jasno percipirane nedovoljno efektne rezultate te brige, alocira na polje državnog funkcionisanja ili nekog drugog subjekta. Samim ti, opšta javnost Herceg Novog, jasno "pere ruke" od odgovornosti ili uopšte nije svjestan iste.

Već na bazi prethodnih informacija i podataka, može se prilično pouzdano zaključiti da u stavovima javnosti "provejava" određena vrsta stereotipa i predrasuda vezana za osobe sa invaliditetom. U skladu sa tim bi bilo logično očekivati kao konzistentni dio takvog sindroma stavova da će opšta javnost pokazati i jasan stav socijalne distance prema njima.

Kada se pitanje odnosa prema osobama sa invaliditetom prenese sa jednog opšteg društvenog (deklarativnog) i prilično apstraktnog nivoa, na lični, individualizovan, distribucija odgovora opšte javnosti se značajno mijenja.

Pri svakom opredeljivanju javnosti gde se lako raspoznaje društveno poželjan kontekst, javnost se nedvosmisleno pozitivno orijentiše u korist osoba sa invaliditetom i prihvata socijalno adekvatne odgovore. No, kad god takav kontekst ili konotacija nisu lako prepoznatljivi i eksplicitno iskazani, "isplivavaju" na površinu socijalni stereotipi i predrasude vezane za osobe sa invaliditetom. To svakako može biti prilog teze da javnost u Crnoj Gori još uvek nije do kraja internalizovala opšte društveno opredjeljenje o realnoj i stvarnoj društvenoj odgovornosti svakog člana društva i svakog pojedinca za aktuelni status i perspektive osoba sa invaliditetom. Ono što u izvjesnoj mjeri posebno zabrinjava, a opet se čini sasvim logično za očekivati, je činjenica da veći nivo stereotipa i predrasuda, kao i "socijalne desenzitiziranosti" prema osobama sa invaliditetom, zatičemo (kod pojedinih analiziranih stavova) u muškoj populaciji, zatim među osobama nižeg obrazovanja te kod starijih osoba.

Analiza dobijenih istraživačkih podataka je pokazala da u ovom slučaju problem predstavlja nedovoljna informisanost (mada je i ona značajan intervenišući faktor) građana Herceg Novog o problemima i poteškoćama sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom, niti nedovoljna svesnost opšte javnosti o tome, već pre svega značajna prisutnost socijalnih stereotipa i predrasuda prema

osobama sa invaliditetom koja je u tijesnoj povezanosti i sa jasnom socijalnom distancom koju društvena zajednica gradi prema njima.

Kada je zapošljavanje osoba sa invaliditetom u pitanju, značajna većina građana Herceg Novog smatra da u oblasti zapošljavanja osobe sa invaliditetom najteže ostvaruju svoja prava, a sličnog mišljenja je i populacija osoba sa invaliditetom. Kao sljedeće kritične oblasti vide socijalnu zaštitu i pristupačnost javnim površinama, javnim objektima i javnom prevozu. Generalno, ni u jednom gradu ne primećuje se dovoljna spremnost poslodavaca da zaposle osobu sa invaliditetom. Iz razgovora sa sagovornicima dolazi se i do uvida u to da mogućnost za zaposlenje u velikoj meri zavisi od tipa invaliditeta koji osoba ima. Razlog ovome gotovo svi vide u nedovoljnoj volji poslodavaca da zaposle osobu sa invaliditetom, što je najčešće posledica upravo prethodno navedenih stereotipa prema osobama sa invaliditetima.

I u domenu ostvarivanja socijalne zaštite se registruje značajna diskrepanca između problema sa kojima se u realnosti suočavaju osobe sa invaliditetom i percepcije ključnih informanata o ovim problemima. Na ovom planu je, prije svega neophodno ojačati opšti rad institucija koje su uključene u proces odobravanja socijalne i drugih vrsta pomoći osobama sa invaliditetom, ali i istovremeno je neophodno stvoriti jednu jedinstvenu sistemsku informacionu bazu kojoj bi imale pristup sve institucije koje su uključene u zaštitu osoba sa invaliditetom i postupkom standardizacije rada Komisija bi se svakako ubrzale proceduru dobijanja socijalne pomoći.

Svi navedeni primjeri govore o tome da je, makar prikrivena, diskriminacija osoba sa invaliditetom, značajno pristun. Dodatni problem predstavlja činjenica da se mali broj osoba sa invaliditetom koji su bili žrtve diskriminacije na direktan ili indirektan način obratio nadležnim organima za rješavanje ovih slučajeva. Ovakva slika indirektno ukazuje na opšte nepovjerenje koje ovi građani imaju u insitucionalizovanu podršku Crne Gore, što za posledicu ima i jedan autostigmatizovan proces kod osoba sa invaliditetom.

Ipak, na kraju važno je osvrnuti se i na činjenicu da promene koje su vaninstitucionalizovane, koje se pak tiču pružanja podrške nužno povlače sa sobom menjanje stavova kod opšte javnosti. Jasno je da se promene u takvim, individualnim stavovima sporo i teško odvijaju, i da za njihovu promenu nisu dovoljna deklarativna opredeljenja i generalizovane (paušalne) norme. Oni su samo okvir za stvaranje pozitivnog društvenog konteksta. Promjene stereotipa, negativnih stavova i retrogradnih razmišljanja u bilo kojoj društvenoj sferi i prema

bilo kom društvenom problemu i pitanju, nastaju kroz daleko intenzivnije komunikacijsko (institucionalno i vaninstitucionalno, formalno i neformalno) delovanje, socijalno stimulisanje konkretnih akcija i interakcija, kreiranje pozitivnog neposrednog iskustva opšte javnosti. To je proces koji zahtijeva više energije, vremena i resursa ali je svakako činjenica da je formiran jedan manje-više pozitivan socijalni ambijent u odnosu na osobe sa invaliditetom, u kome takav jedan dugoročan, dodatni napore može biti efikasan i efektan.

8. Literatura

- Analiza položaja i zaštite od diskriminacije osoba sa invaliditetom u Crnoj Gori, CEDEM, 2017;
- Direktiva Savjeta 2000/78/EZ o uspostavi opšteg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja, Crna Gora, 2000;
- Falk, G., (2001): *Stigma: how to treat outsiders*, New York: Prometheus;
- Goffman, E., (1963): *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice- Hall;
- Howard S. Becker (1963), *Outsiders; studies in the sociology of deviance*. London, Free Press of Glencoe, The Free Press of Glencoe;
- International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF), WHO, 2001;
- Istraživanje o obimu i tipovima diskriminacije osoba sa invaliditetom u Crnoj Gori,
- Jones, E. E., Farina, A., Hastorf, A., et al., (1984): *Social Stigma: The Psychology of Marked Relationships*, New York;
- Jovanović, B. D., Lačković, M., Pavlović, Z., (2007): „Abeceda stigme“, u: *Engrami*, Vol. 29, br. 1-2, str. 79-86;

- Kecmanović, D., (1975): *Socijalna psihijatrija sa psihijatrijskom sociologijom*, Sarajevo: Svjetlost;
- Newcomb, T.M., (1950): *Attitude and related concepts*, London, Oxford University Press.
- Overton, S. L., & Medina, S. L., (2008): „The stigma of mental illness“, in: *Journal of Counseling and Development*, No. 86, pp. 143-151;
- Položaj OSI u Boki Kotorskoj, NVO Nova Šansa, Podgorica, 2019. godine;
- Strategija za integraciju lica sa invaliditetom u Crnoj Gori 2016. - 2020.;
- Thornicroft, G., Brahan, E., Rose, D., Sartorius, N. & Less, M., (2009): „Global pattern of experienced and anticipated discrimination against people with schizophrenia: a cross- sectional survey“, in: *Lancet*, No. 373, pp. 408-425;
- Van Brackel, W., Anderson, A., Mutatkar, K., Bakirtzief, Z., et al., (2006): „The Participation Scale: measuring a key concept in public health.“, in: *Disability and Rehabilitation*, No. 28, pp. 193-203;
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti iz 2007, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore.

